

MAGYAR

RÉGÉSZETI REPERTORIUM.

IRJA

IPOLYI ARNOLD.

A magyar tudományos Akademia ügyrendének 42-dik pontja által az *Archaeologiai Bizottmány* egyik feladatául tüzetett ki: Egy hazai Archacologiai Repertorium készítése és kiadása, melyben 1. mindazon nemzeti műrégiségeink kime-ritő és lehetőleg rendszeres összeírása és sorozata adassék, melyek eddig egyes leírások által többé vagy kevésbbé köz- ismeretre jutottak, a tárgyaknak lehetőleg összes és minden egyes leírásaira, sőt rajzaira is utaló pontos idézetekkel, s a mennyire kívánatos a tárgyaknak, valamint a leírásoknak és rajzaiknak rövid jellemzésével, sőt birálatával, 2. folyó fel- jegyzése minden újabb felfedezéseknek és leleteknek, melyek akár egyenes bejelentés, akár egyéb magán tudósítás, vagy a napi sajtó útján a bizottmánynak és tagjainak tudomására jutottak.

Ezen határozat nyomán kezdjük meg itt egy külön első rovat és Magyar Régészeti Repertorium cím alatt a magyar műrégiségekről megjelent leírások tüzetes ismertetését. Második következő szakaszban „Magyar Régészeti Krónika“ czím alatt pedig megkezdjük feljegyzését mindazon régészeti felfedezéseknek és leleteknek, melyek koronkint tudomá- sunkra jutottak.

I. ¹⁾

A legjelentékenyebb újabb vállalat, mely hazánk műrégiségei és műemlékei ismeretének előmozdítására az utóbbi időkben nagy befolyással volt, kétségtelenül az *építészeti műemlékek vizsgálatára és fentartására felállított bécsi cs. k. középonti bizottmánynak* munkálatai. Három külön osztályban megjelent kiadásai, úgymint Évkönyvei, Havi Közleményei és Ülései Jegyzőkönyvei, bő tárházát foglalják magokban a magyar műrégiségek ismertetésének és e téreni felfedezéseknek. Repertoriumunkat azért Évkönyvei I. kötete ismertetésével kezdjük:

„*Jahrbuch der kaiserl. königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale 1856. Mit 17 Tafeln und 26 Holzschnitten. Wien 1856. In Commission bei dem kais. kön. Hof-Buchhändler Wilh. Braumüller. Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei.* (Negyedré. VI. 146 lap) Meg nem nevezett szerkesztője a középkori archaologia terén számos jeles munkálatai által mint kitünő tekintély ismeretes Dr. Heider Gusztáv.

Az egész kötetben majdnem kizárólag csupán magyar- és erdélyországi régiségek leírása foglaltatik. Azok sorozatát az V-ik szám alatti legérdekesebb értekezéssel kezdem. Címe: *Jelentés 1854 és 1855-ben Magyarországon tett Archaeologiai kirándulásról. Edelsbergi Eitelberger Rudolf tanártól.* (Bericht über einen Archaeologischen Ausflug nach Ungarn in den Jahren 1854 und 1855. 91—140. lap. ²⁾)

¹⁾ A római számok a tárgyalt munkák számát jelelik. Ellenben a sorok kezdetén helyneveknél alkalmazott arab számok, azon helyek folyó sorszámaára vonatkoznak, melyek régészeti tekintetben említettek. Valahányszor valamely hely ismételve előjön, mindannyiszor az előbbi számok is, melyek alatt már előjött, zár jel alatt hozzá mellékeltenek. Ez által a leltári kimutatás fő czélja úgy hiszem el lesz érve.

²⁾ A sajátlagi leírást bevezetés előzi meg, melyben a szerző sok helyes s ugyan annyi helytelen észrevétellel tájékoztatja magát s az olvasót hazánk építészeti műemlékei s ezek ismerete iránt, mit azért, mint ezen irányban igen tanulságost, itt kivételesen közleni akarok.

1. Sz. Márton-monostora Pannonhalmán. Az ismeretes hagyományok, legendák, történelmi adatok és fel-

Jelentése, úgymond, Magyarországnak a Duna és Dráva közötti azon építészeti műemlékeire vonatkozik, melyeket 1854 és 1855-ben rövid kirándulása alatt vizsgált. Ezen emlékek majdnem kizárólag a román s átmeneti építészeti ízlés korába tartoznak. Nem kétféle, hogy — mint értesül — Magyarországnak más vidékein is még számos érdekes román és gótízlésű emlékek találhatók; valamint, hogy az általa keresztül utazott tájakon is másokat időszükében meg nem látogathatott. Szolgálgatnak forai ösztönül, hogy amazok is a műismerők tudomására jussanak. Köszönetet mond itt egyes főpapoknak, kik ötlet vizsgálati útjában elősegíték.

Továbbá folytatja, hogy Magyarország s a délkeleti dunai tartományok azon vidékek közé tartoznak, melyeknek középkori műemlékei majdnem teljesen ismeretlenek. Kevés részesült közülök leírásban, s ezen leírások a régiségtan mai legesekélyebb kíváncsiainak sem felelnek meg. Henszlmann munkája a kassai dombról akkor egyedül állott még a Magyar- és Erdélyi műemléktan terén. Elég bepillantani, úgymond, Kugler műtörténetébe, Rosenthal építészettörténetébe, Agincourt, Gailhabaud gyűjteményeibe, hogy meggyőződjünk, miszerint Magyarország s az aldunai tartományok e tekintetben merő terra incognita.

Okul adja Magyarországnak izolált állapotát, s azt okozó sajátos népesedési s alkotmányos viszonyait (!). A XVI. és XVII-dik századi pusztító háborukat és barbárok hódításait, melyek hazánkat az európai műveltségi állapotok elérésében gátolták. Nem felel ugyan, hogy a többi Európában is, és különösen Ausztriában, a műemlékek tanulmánya szinte épen csak a legközelebbi évtizedben kezdett ébredezni; és csak a legújabb időben keletkeznek a műemlékek ismeretét terjesztő intézetek. De bármennyi kíváncsi marad fen erre nézve az ausztriai birodalom más tartományaiban, még is kevés ország van, melynek emlékei oly egészen ismeretlenek mint Magyarország; vagy a hol ezen emlékekhez keletkezésök idejére és ízlésére nézve, oly hibás vélemények tapadnának, mint itt.

Azon emlékek, melyeket Magyarországon rövid időzése alatt vizsgált, nem csak azon meggyőződésre birták, hogy felőlök hamis és helytelen vélemények uralkodnak, de hogy emlékei becséről és érdekességéről sajátlag tudomása sincs az országnak. Igaz, úgymond, hogy ezen emlékek nem állnak oly sűrűn egymás mellett, mint például Német-, Olasz-, Francia- és Angolországban. A vizsgálónak nagy türelemre van szüksége. Távollévő, a műveltség által még kevésbé érintett területeket kell átvándorolnia, míg valamely érdekesebb emlékhöz érhet. S oda érve minden lehető társadalmi kényelemre

tevések nyomán előadatik a monostor története. Ezen adatokat irodalmunk már Szerelmey, Magyar Hajdan és Jelen

számíthat talán, de nem irodalmi vezérkönyvekre, helytörténelmekre vagy muzeumokra; ha csak nem hajlandó talán eféle irodalmi segéd-eszköznek tekinteni azon számos adomát, regét s mindenféle balvéleményeket s előítéleteket, melyek minden ilyen csak némileg is nevezetesebb műemléknél előjönnek. Ezen egyes és szétszóró emlékek, melyek eddig alig részesültek figyelemben, mindannyi kezdeményezései mintegy a műveltségnek, melynek teljes kifejlődése részint a külső körülmények által gátoltatott, részint a Magyarországot lakó népek különböző műveltségi állapota s az uralkodó nemzet jelleme által nehezítettett (!).

Azon előítéletek, melyek műemlékeink iránt köztünk uralkodának, a szerző szerint következők: először is, hogy minden régibb emlék és egyház, legyen bár az a késő román vagy gót ízlés korszakából, (tehát a XIII-ik, XIV-ik századból) Sz. Istvánnak tulajdonítatik. Mind a mellett nemzeti kegyeletünk ezen szép vonását illően méltatva (valamint a szerzőnek ezen nemzeti emelkedettségünket tanúsító és méltányoló nevezetes s megolvasásra méltó helyét már egész terjedelmében az Archaeologiai Közlemények I. kötetében 35 lapon közöltem) — a mily magasztosnak mondja ezen eszmét, melyhez hasonló, úgy mond, nem találni a német népnél keresztény hősei irányában; úgy tagadja, hogy még létező műemlékeink közül valamely Sz. Istvánig felvihető volna. Még azon számos jelentékeny egyházak közül is, melyek első szent királyunk által alapítottak, alig maradtak fen csak tetemesebb romok is. A legtöbb viszontagságos idők folytán elpusztult, s átalakított s ismét leromboltatott, hogy ujjonnan épüljön; úgy hogy az eredeti épületnek csupán emlékezete maradt fen. Az utolsó érdekes emlék, mely az első magyar keresztény korból még létezett, az esztergomi főegyházi újabb építkezések alkalmával romboltatott szét, oly eljárás által, mond E., melyre nézve nem tudja az ember, vajjon a szent iránti tiszteletnek vagy a történelmileg tiszteletes iránti kegyeletnek hiányát kárhoztassa. István király fenmaradt utolsó épületemlékének maradványai sokáig a Duna partján, mint felesleges építészeti anyag szétszórva feküdtek.

Másik terjedt előítélet volna Magyarországon, hogy semmi e nemű régi emlék nem létez már. A legtöbb emlék, (így hangzik, úgy mond, a legelterjedtebb és olvasásra méltó magyar történelmi munkákban) hármass pusztítás alatt elenyészett. Mi a Mongolok pusztítását elkerülte, az a 150 éves törökiga alatt s a későbbi kuruczháborúkban enyészett el: s a mi még felmaradt, II. József kolostortörölése vagy a gondatlanság által jutott tönkre. (Idézi erre Gróf Majláth Geschichte der Magyaren II. 268). Ezen tudósítás szerint azt kellene

vállalatában (33 és köv. lapokon) Horváth Mihály és Henszlmann Imre leírásában, építészeti története tekintetében is

hinnünk, hogy Magyarországon épen semmi sem létezik már, vagy a mi kevés még megmaradt, annál szorgalmasabb vizsgálatban részesül és leiratik azok által, a kik a józsefi rendszabályok felett minden politikai mellék- s utógondolatok nélkül is boszankodnak. A következő sorok tanúsítani fogják, hogy Magyarországon a törökök, kurucok és josephinismus daczára is még sok található, a mit a hazafiaknak legkevésbbé illik csekélleni, s ami jogosan helyet foglalhat az általános műtörténetben. Sok szétromboltatott, minek oka sem a török, sem a josephinismus rendszabályai, de az indolentia s újítási viselkedés volt. Ugyan azon okokból történt az itt is, mint a minőkből a birodalom más részeiben. Szép román és gót ablakok kitörtek, hogy divatos fakeretű üveg ablaktáblák alkalmaztathassanak. Régi karszék-ek s oltárfaragványok, mint rozszant bútorok a templomok belsejéből kihányattak, kőoszlopok és freskóképek bemeszeltettek, hogy az egyház belseje derült kinézésű legyen, mint a tánczterem vagy gyárhelyiségek. Magyarországon is, mint mindenütt, elfeledték, hogy minden kővel, mely egy középkori épületről letörtek, azon történeti hagyományok egyegy darabja semmisíttetik meg, melyeket a nemzet egyiránt mint az egyház nem nélkülözhet.

Vége még egy, épen oly terjedt, mint mélyen gyökerező előítéletet kíván megemlíteni. Ez Magyarország építészeti emlékeinek *eredetére és jellemére* vonatkozik. Mondják ugyan is, hogy a legrégibb építészek Magyarországon byzancziak voltak, és byzancziak ennél fogva a legrégibb építészeti emlékek is. De már természetesen magától értetődik, hogy ez alatt a gót modorban építőket és ezen építészetet érteni csak nem lehet. A byzanczi építőmesterekre nézve is azonban másképp áll a dolog, mint a hogy rendesen hiszik. Igaz, hogy Magyarország a keletromai birodalommal igen szoros viszonyban volt; igaz, hogy egyenlő díszeszközök és díszkelmék átjöttek; az is igaz, hogy egyes építészek Byzanczból Magyarországra hivatnak. De hamis azon állítás, hogy a magyarországi építészek nagyjából byzancziak lettek volna. Az emlékek határozottan ellenmondanak. Majdnem mindazon emlékek, melyek a byzancziaknak tulajdonítottak, az úgynevezett román izlés jellemével bírnak. Mindazon formákat és különbségeket mutatják, alaptervezetökben egyiránt, valamint ékítményeikben, melyek a középeurópai román építészeti művészetnek sajátjai. Határozottan hasonlítanak ebben az osztrák császárság német tartományaiban levő művekhez. Azon oszlopfőékítményeket látjuk Magyarországon is az egész Duna- és Drávaközben elterjedve, minőket Alsóausztriában, Karinthiában, Salzburchban találunk. A román építészeti idom emlékei ezen maradványainak száma e téren sem

összeállítva, különösen pedig újabban Czinár Mór pannonhalmi levéltárnok s akadémiai tagtársunk vizsgálatai által

nem csekély, sem nem jelentéktelen. Fenmaradásukat nagyrészt Magyarország alacsony művelődési állapotának köszönik. Mig a műveltség Ausztriában (p. Bécsben, Salzburgban, St. Pöltenben), Németországban számos jelentékeny román építményeket lerontott, hogy a növekedő szükségletnek nagyobb épületek által megfeleljen, Magyarországon több megmaradt ezekből, mintsem a magyar írók tudósításai után gyanítani lehetne, s az valódi díszére szolgál az országnak. Ezen építészeti idomok azonban sem nem byzancziak, sem nem nemzeti magyarok. Eredetök helye nyugat Európa. Legmagasabb kiképzésre a Rajnánál jutottak, úgy, hogy egyike az építészet terén legtovább látó és legszellemdúsabb vizsgálóknak, Quast, azon véleményben van, miszerint ezen idomokat nagyobb mértékben megilleti a német idom melléknév, mintsem a gót. Azon tudat, mely a középkori építészeti emlékek műjelleme belátásából ered: hogy Magyarország a középkorban is legbensőbb szellemi viszonyban állott Középeurópával, hogy ugyanazon építészeti idomok, ugyanazon műnézetek uralkodtak az alsó Dunánál, mint a fölsőnél és Rajnánál, Magyarországra nézve valóságos nyereség. Mit is nyerhetett volna Magyarország a byzanci kelettel való szorosabb összeköttetésből? Csudálni lehet Byzancz technikáját, mely magát századokig fentartotta és kiképezte; a fényűzést, a költséget, mely az építészetre, díszeszközökre és mindennemű emlékekre dús mértékben fordított; nem lehet az elismerést és részvétet művészetétől megtagadni. De az előre haladó eleven, átszellemült művészi élet a középkorban nem Európa keletén, de közép Európában s a nyugaton létezett. A műélet irányai nyugotról keletnek és nem keletről nyugotnak indultak. Pannonhalmi, Pécs, Veszprém, Zsámbék, Ják, Brassó stb. emlékei a nyugatról keletre vándorló művészetnek állomásai, azon időben, midőn a művészet a román ízlés irányát követte. A ferencziek egyháza Pozsonyban, a budai főegyház, a kassai dom, a bártfai és löcsei sat. egyházak a gót styl korszakára nézve mindannyi állomás-pontok. A műemlékek általi kétségtelen kimutatása annak, hogy a művészet nyugatról keletnek vándorolt, s azon tudat, hogy Magyarország ezen a téren azon népek sorába tartozik, melyek a középkori haladásban és keresztényi nézetben meleg részt vettek, minden magyarra nézve örvendetes lehet sat.

Elhagyva itt az író további sorait, melyekben eddig is észrevehető tendentious célzataival a műtörténeti térről a civilisatori és centralisáló politika terére egészen áthajt, csak zárszavait idézem még: Csudálkozhatunk-e tehát, ha Magyarország egyházi műemlékei vizsgálatára szánt útunkon, majdnem általában román ízlésű, azaz Középeurópa műalakzataival ugyanazon fokon álló emlékeket találunk,

(Fuxhoffer *Monasteriologia Hungariae* 2. kiad. I. 7.) földérítve bírja; az utóbbitól különösen merítvén adatait ezen leírás is.

Az egyház és kolostor építésének történetére nézve határozó adatok már e szerint: hogy a Gejza fejedelem által kezdeményezett, de Sz. István által bevégzett monostor már a Vattaféle magyar pogánylázadásban tetemesen megsérült, később leégett és 1137—1146-ban az egyház már megújítatott, javíttatott és bővített. Az úgy látszik, ismételve leégett s alapjáig megromlott egyház Uros apátnak idejében 1206—1244-ben újra épülőben volt, midőn 1222-ben felszenteltetett. 1365 körül ismét javíttatott. 1486-ban pedig a kolostor újra épült.

Ezen adatok, valamint a jelenleg fenálló egyháznak és kolostornak építészeti idomai arra utalnak, hogy ezen nevezetes építészeti műemlékünk a XIII-ik század elején épült. Régibb munkálatok csupán az alapfalak egyes maradványrészleteiben gyaníthatók. Újabb XV-dik századi gótidomú

míg a byzancezi művészet nyoma csupán alárendelt vagy elenyészett művekben mutatkozik.

Ezen bevezető sorokat kísérő jegyzetben mondja még a szerző: hogy ezen leírásában csupán oly emlékekről szól, melyek szilárd anyagból, faragott kőből készültek, (ez is sajátlag csak a román idomú emlékekre veendő volna). Magyarország azonban faépítményekkel is bír, melyek teljes mértékben megérdemlik a műbarát figyelmét. Ezen faépítményekben, melyek nagyjából a Tisza vidékén léteznek, sajátos toronyépítészeti fejlődött ki (értheti itt az előbbiben a felső tiszai vidéket a faépítészetre nézve, míg a sajátos toronyépítészetre nézve az alsó tiszai vidéket kell úgy látszik értenünk. A szerző nyilván az előbbiről csak hallásból értesült), mely ugyan a legszorosabb összefüggésben van a középkori nyugoteurópai egyházépítészettel toronyalakításával, de mely magasra feltörő arányai, sajátos szerű, a torony végén alkalmazott erkélynek egy neme, és hosszúra kinyújtott csúcsozata által jellemző, s bizonyára nem csupán az utóbbi századok találmánya. Kétségtelenül a toronyalkotásnak ezen neme azon szükségéből eredt, hogy a Tisza tág rónáin messzire látható pontot képezzen. Ezen torony- és egyházépítmények közül némelyek állítólag igen régiak. A régi faépítmények ritkaságánál fogva ezen jellemző egyházakat nem kell a feledékenységnek átengedni. A Tiszának éjszakkéleti hegyesebb vidékein is, úgy látszik, az utazók tudósítása szerint, sajátos és régi faépítmények léteznek, melyek az építészeti barátnak ezennel figyelmükbe ajánlatnak.

egykorú évfelirattal is adatolt (1486) építkezésre mutat a kolostor keresztfolyosója, és részben az egyháznak ívezete és egy kápolnája. Legújabb s már is tárgyunk körén kívül eső építkezések és változtatások: a templom homlokzatán s más mellék kápolnákon, a múlt és jelen században történtek, valamint a mai zárda egyéb részei is ekkor épültek.

Az egyház e szerint átmeneti ízlésben épült ívezetes basilica támoszloprendszerrel, magasabb középső- s alacsonyabb mellékhajókkal, kereszthajó nélkül, egyenesen záródó s felemelt szentély alatt altemplommal alakítva, kivéve az altemplom- és szentélynek ívezetét, melyek a gótidom korszakában készültek, még pedig az első az úgynevezett gerely vagy hegyes csúcsívvel, a másik csillagerinczetű boltozattal, a többi részletek egykorú eredetiek. Eitelberger véleménye szerint jellemökre nézve hasonlóknak volnának, úgy a számos magyarországi XIII-dik századi egyházaknak, valamint a szomszéd országok e nemű egyházalkotmányainak, (például a heiligenkreuzi ausztriai monostornak, bécsi Sz. Mihály templomnak) részleteihez.

Alapos reményem lévén, hogy archaeologiai vizsgálatunk nyomán ezen egyik legnevezetesebb műépítészeti emlékünknél tüzetes és kimerítő leírását nemsokára megkísérhetjük, felesleges volna ezen leírás részletes ismertetését itt közölni, mely mind a mellett, hogy eddig a legrészletesebb, s a műtörténeti leírás színvonalán áll, még is csak felületesnek mondható. Műemlékünknél mai tökéletesebb ismereténél fogva itt csupán e leírás tetemes hibái és botlásai kiigazítására szoritkozom inkább, mintsem hiányai pótlására. Hibásan állítja a szerző, hogy a táмок egymáshoz hasonlóan vannak alakítva (profilirt) és hasonló diszitményűek. Nagyobbára nevezetes és érdekes eltéréseket mutatnak, mind ékítményeikre mind alakításukra nézve. Az oszlopalapzatokon a szögletlevek (Eckblätter, patu) nem mindenütt, mint a szerző által közölt rajz mutatja, liliom levél alakúak. Mert míg az előszükségnél rendesen hiányzanak, egyebütt változatos nem csak levél- de állatalakokat is mutatnak. Nem hiányzik, mint a szerző állítja, a táмокot összekötő fekvőleges párkányzat, mint ez nevezetesen az altemplomban látható. Épen úgy hibás állítás,

hogy csak egy eredeti román ablak maradt fen; valamint hogy az egyháznak déli főportáléja (úgy nevezett porta speciosa) Karner főpát által a mult században készült utánzása az előbbinek. Ezen állítás csupán Henszlmann leírásának (Szerelmey Magy. Hajdan és Jelen 37. lap), melyet Eitelberger is nagyobbára követ, félreértett szavaiból eredhetett. Ezen s még egyéb botlásoknak s hiányoknak bővebb helyreigazítása és pótlása azonban szinte majd ezen nevezetes műemlékünk külön leírásának feladata leendő; mire nézve építési felvételei és rajzai, mintegy 61 ábra 18 táblán tárczám-ban a kiadásra már is készen állanak.

Említi még a szerző ezen helynek egy régibb XVI-dik századi rajzát, melyet még is hűtelennek vél. Hasonlón a XIII-dik századig, állítólag, felérő pecsétjét. Bővebben szól kincstára azon öltönyéről, mely Gizela királynénak, Sz. István nejének, tulajdoníttatik, és mely véleménye szerint is legnagyobb figyelmet érdemel azon tekintetből különösen, hogy alakjára és ábráira nézve Sz. István király koronázási palástjához hasonló; anyaga és művezete által azonban ettől egészen eltér. Mindakettőre nézve bevallja a szerző, hogy hasonlóját nem látta. Finom sötétszínű gyapjúsövet, hasonló példáulul legfinomabb nőikelméinkhez, melyre az alakok és ábrák színnyomattal alkalmaztattak: az alakzatok körvonalai sötétvörös barnás színekkel, a gyöngyök rajzai fehér színnel. Mintha a sajátlagi Sz. István palásinak hímzési mintájául szolgált volna. A műtörténetre, különösen a byzanci műipar történetére nézve érdekes, ezen, máskép már nem a legjobb állapotban levő, de kegyelettel őrzött palást kitünő figyelmet érdemel. Bővebben értesülünk azonban erről még akkor, midőn szemlénk során Bock Frigyesnek, mint e tárgyban legilletékesebb szakértőnek Sz. István palástjáról adott leírására jövünk, ki egyébiránt, mint nyilatkozatából tudom, hasonlóan mint Eitelberger ezen pannonhalmi nevezetes ereklyének eddig csupán csak felületesen vizsgálhatta egy részét, foszladozott állapota végett.

A szövegbe nyomott fametszetek: 1.) Az egyháznak és a zárda keresztfolyosójának alaprajza, tökéletlen és hibás. 2.) Az oszloptámok egy alaprajza, szinte hibás. 3.) Az altem-

plom alaprajza. 4.) Az altemplom oszlopai egyikének rajza. 5.) Ugyanonnan egy falfülkének, az érdekes román piscinának, és 6.) ezen medence nyílásán levő rosettenek rajza. Mellékesen érinti még e mellett az altemplom azon fülkéjét, melyet a hagyomány Sz. István székének nevez. De, úgy mond, Henszlmannal tart (lásd f. i. helyen), ki azt inkább Sz. István széke helyének véli. Én ellenben az apát, a zsolyosmánál, vagy itt tartott káptalanoknál (L. Czinár Fuxhoffer Monasteriologia) előülő főnök eredeti székének vélem, hasonló lévén azon egyszerűbb fülkékhöz, melyeket a Deákmonostori egyházban mint a zsolyosmázó kar ülő-helyeit vélelmenyeztem. (Deákmonostori román basilika 88. lap.)

Pannonhalma műemlékei egy másik ismertetését közli ugyancsak Eitelberger „Mittelalterliche Kunstdenkmale des Oesterreichischen Kaiser-Staates“ című vállalatában, melyet szemlénk során alább ismertetünk. De a mennyire itt csupán a magyar műépítészet jellemzése célja a szerzőnek, még az előbbinél is felületesebb rövid ismertetésére szorítkozik. Megemlíti azonban itt a templom egyik szárnya felett levő kolostori lakások nyomait, mint a magyar monostori építészet sajátosságát, de melyekről mit kell tartanunk, elmondottam már tüzetesen máshelyütt. (Deákmonostori Román basilika 63. lap.)

Pannonhalmi műemlékünk legelső építészeti leírását adta már Henszlmann előbb idézett helyen, Szerelmey „Magyar Hajdan és Jelen“ című vállalatában (I. 37), mely a mily kezdeményező rövid s a nagyobb közönségnek szánt előismertetés volt e nemből irodalmunkban, úgy Eitelberger leírásának is mint említők nagyobbára alapul szolgált.

Ezen műemlék építészeti jellemzését szinte megkísérli rövid néhány sorban Czinár Mór Fuxhoffer Monasteriologia Regni Hungariae általa átdolgozott munkájában (I. 7. lap). Neki köszönjük a monostor építkezésére vonatkozó legtöbb történeti adat kikutatását és meghatározását.

Amit egyebet irodalmunk Pannonhalmáról tárgyal, az tisztán történeti és nem archaeologiai szempont alá esik.

2. Vértesszentkereszti apátság. Mit Eitelberger itt ezen műemlékről röviden megemlít, az nem is saját vizs-

gálata, de mint bevallja, mások közlése után tudja; s ez mind-össze is annyiból áll, hogy ezen elpusztult egyház faragott négyszög kövekből épült, s csupán egyes diszitményei láthatók még.

Bővebben ismerteti ezen maradványokat *Rómer Flóris*: *A Bakony* című munkájában. E szerint ezen benedekrendi apátsági egyháznak helyén, mely a vértességi erdőben, a mai *Ondód*, más néven *Pusztavám* helységtől mintegy félórányira állott, jelenleg csak egy romfal áll, mint ezt a szerző szinte csak szemtanúktól hallá. A romfalak kőanyaga más épületek és egyházak építkezésére széthordatott. Diszitményi egyes részletei azonban, melyeket Rómer vizsgált, a *csákvári* angol-kertben, a múlt század barokk ízlése szerint e romokból alakított emléken láthatók, következő felirattal jelezve: Hoc monumentum ex vetustis structurae gothicae (?) rudibus in apicem prolatum M(aria) Anna e comitibus Pálfiis marito optimo Joanni Bapt. Eszterházy dicavit 1796. Ezen rommaradványok felállított négy oszlopból, mintegy kilencz oszlop-párkányból, szárnyas sárkányokat, barát- és torzalakokat mutató szögletkövekből, jellemző boltbordákból, szépen faragott ívzárkövekből állanak, melyek R. véleménye szerint elegendő támpontot nyújthatnának a románizálású templom valódi kora kipuhatólására s kielégítő rajz készítésére. Sőt úgy vélekedik, hogy tekintve a régi építészeti tanulmányok mostani állását, valószínűleg nem volna lehetetlen az apátság romjait megtekintve, a csákvári kertben felállított ékitményeket felhasználva, a szakértőnek ezen egy egyházat, melynek Czinár-Fuxhoffer Monasteriologiája szerint (I. 278) a múlt században falai még meglehetősen épen állottak, s rajta a consuratioi jelek festményei is láthatók voltak, az eredetihez közelítőleg rajzban előtűntetni.

Azóta csakugyan sikerült is Rómernek, mint szóval értesít az egyház alaprajzát összeállítani. Az előmutatott alaprajz szerint az egyház alaptervezetét kitűnően érdekesnek találom, a mennyire dús formái, például a szentély oldalára keresztben alkalmazott mellék apsisai által, egészen eltér az eddig ismeretes magyar román idomú egyházak rendes egyszerű tervezetétől,

Mindamellet, hogy ezen emlékünk román ízlésben épült volna, a róla eddig ismeretes, a f. idézett íróknál felhozott adatok, csak a XV-dik századig érnek, midőn már az apát-ság elpusztulásáról szólnak.

3. Kaplony. Egy román basilika alaprajzát s átmetszetét közli folytatólag Eitelberger, azon megjegyzéssel, hogy azt Ybl építész szivességéből birja, mint azon *nagykárolyi* régi egyház rajzát, mely néhány év előtt dűledező állapota miatt szétbontatott. Tudván, hogy ez Nagykárolyra nézve nem az eset, utánjárással sikerült magától Ybl urtól megtudnom, hogy ezen régi egyház sajátlag Kaplonyban, a sz. Ferencziek egyháza volt, melynek helyébe Ybl újabb egyházat épített. E szerint igazítandó az ezen egyházra való hivatkozás is a deákmonostori román basilika leírásában. Az alaprajz három hajós s ugyanannyi félkörű apsissal záródó, kéttornyú, támoszlopos basilikát mutat, az átmetszetből látni, hogy magasabb középső és két alacsonyabb mellék hajóval volt alakítva. Támjain dús tagozás, díszes oszlop csoportozatokkal vehető észre. Jelentőségét hazai román basilikai ízlésünk tekintetében már kimutatva birjuk. (L. Deákmonostor 47.) Ybl építész ígérését birván, hogy az eredeti rajzokat közlendi, a nevezetes emlék tüzetes tárgyalására számíthatunk.

4. Lébény. Az itt létező nevezetes román basilikának is Eitelberger csupán Ybl-től vett hibás alaprajzát, homlokzatának, és az oltárhajlékoknak kinézését közli fametszetben. A néhány sornyi ismertetés, melylyel ezen rajzokat kíséri, itt külön figyelmet nem érdemel, miután azóta már ezen műemlékünk kimerítőbb ismertetése megjelent Essenweintől a középponti bizottmány havi füzetében (Mittheilungen II. 1), melyre ezen szemle folytán rájövünk.

Csupán névleg említi itt más ismertetések nyomán az *apátfalvi, börzsönyi, esztergomi* egykori román egyházakat (az első Kubinyi és Vahot: Magyarország és Erdély képekben I. 86, az utóbbiak Szerelmey Magyar Hajdan és Jelen című válalatában Henszlmanntól ismertetve), valamint a *sopronyi Sz. Mihály és benedeki* gót templomokat, hasonlóan az ugyanottani Sz. Jakab román kápolnát (az 1853—4-diki Programm des Oedenburger Obergymnasiums, s később az 1856-diki

Mittheilungen d. Centralcommission által ismertette); melyeknek azért repertoriumunkba való besorolását is akkorra hagyom, midőn szemlénkben az idézett ismertetések tárgyalására kerül a sor.

5. Székes-Fehérvár. Fehérvárnak még fenálló egyetlen régi építészeti műemléke a gót idomú Sz. Anna kápolna. Hossza 28 láb, szélessége 24 (?), a nyolczszög három oldalával záródik; falain szinte nyolczögből alkotott csinos hevedertartó oszlopszálak futnak föl, melyekre mint támokra ereszkedik le a gyöngédalkatú gerinczet, mely csillagívezeteket képez. A csinos és díszes köépületnek ékességeit újabb vakolat és mészburok borítja. Kifejlődött gót idománál fogva, Mátyás király korából a XV-dik századból eredhet.

Mint kevésbbé az archaeologiai s inkább az újabb műtörténeti leírás körébe tartozót említi Maulpertsch festőnek (született Langmargenban a Bodensee mellett 1724-ben, meghalt Bécsben 1796-ban) mult századi freskóit a papnövelde kápolnájában. A termékeny s ügyes technikájú olaj- és freskófestőnek művei Magyarország több egyházaiban láthatók, mint *Győrött, Váczt, Komáromban* sat. Különösen dicsértetik itt a szentélyben levő feszülete.

A mennyire még itt a szerző a létezett egykori építészeti emlékekre nézve a krónikai adatokat magyarázgatva felhozza, valamint a feltalált királyi sírokról, s a budai kapu római feliratáról emlékezik, ezen tekintetben repertoriumunk szinte azon leírások tárgyalásánál szólhat tüzetesen, melyekre e részben Eitelberger is hivatkozik. Ugy mint Szvorényi Székes-Fehérvár (Új Magyar Múzeum I. 428, Kubinyi Vahot Magyarország és Erdély Képekben I. 48. Érdytil székes-fehérvári sírok. Azonfelül birjuk még Pauer János értekezését: A Székes-Fehérvárott felfedezett királyi sírboltról 1849 és ugyancsak az 1855. és 1860. Schematismus Cleri Albaregalensis megyei névkönyvben megjelent értekezéseit az itteni egyházakról s emlékekről sat.

6. Palota. Csupán csak a Palota mellett levő azon kőgátról emlékezik, melynek négyszögből épült falai maradványai némely helyütt még 4—5 ölnyi magosságban állanak

s jelzik a hagyomány szerint az egykori tó partjait, mely Mátyás király halastava volt volna.

7. Veszprém. A rövid történeti bevezetés előhossa az ismeretes krónikai s okirati adatokat: Anonymus, Hartvic, Fejér, Szerdahelyi és Ranolder Elisabeth munkája nyomán. A fenmaradt emlékek közül tüzetesebben tárgyalatik a Gizelakápolna. Megemlítvén a Koller püspök által 1772-ben történt újításokat, melyekre a kápolna homlokzatának felirata vonatkozik, nehéz úgymond meghatározni, hogy mily viszonyban lehetett a főegyházzal ezen kápolna, mely most a püspöki s egy kanonoki lak közt különválva áll, mit csak az egyház alapfalainak vizsgálatából lehetne, úgymond, meghatározni. A kápolna mintegy 42 láb hosszú, $10\frac{1}{2}$ láb széles, és 12 láb 8 hüvelyk magos; egyszerű félkör keresztivezzettel van boltozva, melynek hevederei levélkézettel díszített s fülkékel tagozott válköveken nyugszanak. A hevederek egyszerűen négyszögűre szelve vannak tagozva. Csak az oltár előtti válaszív mutat kitünőbb alakítást. A hevederek valamint a boltékek eredetileg befestve voltak. A múlt századi újítások által azonban ezen részek izléstelen ékítvényekkel elborítottak. Az ívezet eredeti ékítményeiből csupán néhány ívzárkó maradt fen. Az egyikben az ismeretes Istenbárányaféle alakzat látható, a bárány szokott helyzetben hátra fordított fénykörös fővel, s felemelt egyik első lábbal zászlót tartva, melyen jellemző a byzanci egyenágú kereszt, közepén és négy végén szöggel, mint ezen alakú kereszték, szerző véleménye szerint ez időtájban hazánkban gyakori alkalmazásban lehettek.

Ezen zárkó átmetszete $1\frac{1}{2}$ láb. Egy más zárkó, farkába harapó sarkányt, más kettő levél- és rózsá-diszítményt mutat.

Kitünőbb figyelmet igényelnek még a kápolna régi fal-festvénymaradványai. Az a kevés is, a mi ezekből épen fenmaradt, elegendő e festvények műkora, ízlése és becsé iránt tájékozni. A szerző kiemelve azok általános műtörténeti jelentőségét, keletkezésük korát a XII. vagy XIII-dik századba helyezi. (Bővebben tárgyaltam ezt a Deákmonostori basilika 98) és valószínűnek tartja, hogy azokat nem hazai művész festette (?!). A válikek között levő hat faltéren kék két apostol életnagyságú $5\frac{1}{2}$ lábnál magasabb képe látható. Legépebben

maradt fen a bemenet melletti baloldal két első képe. Az első apostol ifjú alak, mezítlén lábbal, szakál nélkül; jobbát áldásra emelve, baljában írástekerceset tartva. Öltönye tunika és palást, az kékszinű és bokaig ér; a vörös palást togaszerű, a balvállon átvetve s a jobb kar alatt áthúzva egyik vállát fedetlenül hagyja. A második apostol éltesebb szakálás alak, szétválasztott balra és jobbra lefüggő hajjal; jobbájával hasonlóan áld, míg baljában írástekerceset tart. Lábai saruk nyomai látszanak. Vörösbarna tunikájának és kék palástjának alakja is eltér az előbbiétől. Az e melletti apostol alakok képei is még meglehetősen épek. Ismét egy szakáltalan s jobb kezét mellén tartó alak mellett áll egy idősebb szakálos alak, balkezét a palást födi. Mindakettő szinte minden további jelvény nélkül. A ruhák színe a mennyire kivehető túlnyomólag kék és veres. Mind a négy apostol alak felett stuccoműben képezett fénykör látható, mely eredetileg kétségkívül meg volt aranyozva. Az alakok túl hosszasak, 7—8 fejmagasságúak. Az ujjak merevek, hasonlóan a lábak. A színezet élénk, a világosabb színek túlnyomók, a testszín vöröses, az arcszín sárgás. Mindamellett a fejnek rajza s a redőzet alakítása, daczára annak, hogy hagyományos és tipikus, nem műértelem nélküli. Aranyos háttérnek semmi nyoma. A többi nyolcz apostol valamint az oltárfalon levő Mária és János képein kevés nyoma látható az eredeti rajznak és színezésnek. Ezek a múlt században nem csak megújítottak, a két utóbbi pedig egészen újonnan is festettek: de közébe az ismeretes apostoli jelvények is oda festettek. A kápolna mellett levő kis régi szoba, melyen kis egyszerű románidomú ablak látható, úgy látszik eredetileg is, mint jelenleg, sekrestyeül szolgált.

Régibb építészeti maradványok nyomait mutatja a mostani főegyház is. Legérdekesebb e részben a szentély alatti három hajós altemplom; mintegy 41 láb hosszú és 22 széles. A bemenet melletti első ívholtat kivéve, mely későbbi újítás műve, a többiben csúcsíves keresztboltozatú; a közép hajóban nyolcz karcsúan felfelé vékonyodó szép alakítású oszlop-tám áll, mindannyi nyolczszögűleg alakítva, hasonló talappal bír; a kevésbé előszökő plinthus egy körtag és horony által közvetített az oszlopszerű támmal, A nyolczszögoldal

5½ hüvelyk széles. A táмок magassága 7 láb, az alttemplomé 14. Az ivgerinczek egyszerűn a támokra futnak le, minden fejezet közvetítése nélkül; ezen gerinczek hasonlókn mint a hevederek tagozva vannak. A gerinczek vastagsága 6¼ egész 2 hüvelykig, szélességök 9 hüvelyk, s horonynyal végződnek. A karsú támok és magasra nyuló gyöngéd gerinczetet élénk, derült kinézést kölcsönöznek. A válkövek, melyekre a gerinczek a falon ereszkednek, egyszerűek és három oldalúan csúcsba futnak össze, horony és plinthus tagozással, minden egyéb ékítmény nélkül. Az alttemplom háromoldalúlag zárodik. A főegyház maga szinte hármás és középső magasabb hajóval van képezve. Egykor részben átmeneti, részben tiszta gót izlésben épült és később átalakított. Az átmeneti izlésre utalnak az oszlóptámok arkadjai, a mennyre mostani állapotukból az előbbire gyanítani lehet. A gótra mutat a presbyterium csúcsíves keresztboltozata és három oldalú zárodása. Mellőzve az előbbi egyházépítkezésekről szóló csupán történelmi adatokat, a fenlévő nyomokból szerző azt következteti, hogy ezen egyház építésének kora a XIV-dik századba helyezendő.

A régi főegyháznak egyes maradványai, oszlopcsoportok, válikek, ivrészletek még ezen felül egy káptalani házban is láthatók.

Végre valamely kisebb egyház romjai is mutatkoznak, melyek jelenleg az alsó városban valamely magán polgárház kertjének falkerítését képezik.

De semmi olyan maradvány nem látható, a mi azon nézetet igazolhatná, mond a szerző, hogy a Sz. Mihályegyház az ó-keresztény basilikai idomnak a nyugotrómai ivépítészeti szerencsés vegyülete lett volna. Az említett káptalani lakáson levő azon csekély maradványok is, melyek a régi Sz. Mihályegyházból származnának, úgy mint két csinos oszlopcsoport, tagozatos s állatszörny ábrákkal képezett fejezettel, hasonlókn Magyarországon s a szomszád tartományok román építészeti részleteihez; nyilván tehát román korszakból valók.

A szövegbe nyomott fametszetek: 1 Gizela kápolnának és 2. a főegyház alttemplomának alaprajza. 3 a fenlért ivzárkő Istenszékének előállításával.

Magától értetődik, mint ezen ismertetés is mutatja, hogy

a szerző ezen futólagos leírása, Veszprém műemlékeinek sem vizsgálatát, sem leírást ki nem meríti. Sőt nevezetes falfestményei s az érintett többi emlékek végett Veszprém az első sorban áll azon helyek között, melyeknek műemlékei kimerítő tüzetes tárgyalást igényelnek. Távol állanak ezen igénytől összes eddigi történelmi leírásai, valamint oly rajzok, mint például a Gizela kápolnára nézve Ranolder Elisabeth című munkájában megjelentek.

8. Fölső-Örs. Magyarország legérdekesebb építészeti emlékei közé számítja a szerző a fölső-örsi egyházat; melyet azonban, mint bevallja, szinte csak felületesen tárgyalhat, miután, úgymond, véletlenül akadt útjába. Történetére nézve Köves helybéli prépost közléseinek köszöni az adatokat, melyek szerint már 1258-ban, mint prépostsági egyház létezett, s a következő időszakokból is virágzása adatolható. A mennyire nevénél, alapíttatásánál és a kegyúri jognál fogva az Örs vezértől származó Batthyány családdal összefügg, ennek is családi hagyományaira és történetére figyelmeztet, idézve Szklenárnak *Origo et Genealogia Batthyanyorum Posonii 1778* ismeretes verses munkáját. Mindenesetre, úgymond, a család büszke lehet arra, hogy neve ily nevezetes emlékekkel összefügg. Az egyház minden részében a koraromán ízlés jellemével bír. De időfolytán jelentékeny változtatások érték. Oldalain új építkezések történtek, hasonlóan újonnan boltoztatott s természetesen fedetett is. Eredetileg ugyan is valószínűleg három hajóval volt alakítva, megfelelőleg támrákkal, s felettök falkarzattal (empore). Ámbár nehéz jelenleg eredeti állapotára tökéletesen ráismerni. Legérdekesebb része még a torony. Ez az egyház nyugati oldalán épült, faragott négyszög kőből, mely a helység mellett találtatik, s igen jó anyagot szolgáltatott. Alaptervezete négyszöget mutat, melynek minden oldala 24 láb hosszú. A nyugoti fal szélessége 6 láb vastag. A torony alja az egyház bemenetének előcsarnokául szolgál nyugatfelé alkalmazott kapuzattal. A torony ezen nyugoti homlokzata még azon felül sajátságos tagozással és diszítvánnyal bír. Két emeletből áll: az alsó mindkét oldalán falvonalokkal (lisene) van szegélyezve, melyek teljes szervezettel mennek át a torony hosszát felosztó szélességi vo-

nalba. Ez vállkő alakú párkányzattal, fogékitménynyel, horony és henger tagozással van alakítva. Hasonló ehhez a második emelet tagozása, csak hogy a vállkő párkányzat itt a rendes félkörív alakzatával képeztetett. Valamint pedig az alsó rész a portale által, úgy a felső az ablakok által sajátságosan diszítettett. Az utóbbiak az egész térnek szélességét, s magasságának felerészét veszik igénybe. Erős kajácsossággal képződnek az ablakhajlékok, széleiken egyszerű kocznégyszög fejezetű, s a középén henger tagozással átfont oszlopocskákkal keretelve, melyek azután az ablakok felett emelkedő homlokcsúcsokat viselik. Hasonló ékitmény a német és francia kora román építészet korszakában jön elő, habár szinte csak ritkábban. Ezen ablakhomlokcsúcsok és fülkék sajátságos kinézést kölcsönöznek a toronynak. A középső ablak felett még egy hasonló alakított ablak van alkalmazva, mely csúcsával egész a párkányzatig ér.

A portale igen egyszerűen, hasonlóan ezen ablakokhoz épült, egész a párkányzatig felnyúló csúcsos, mely kétfelől oszlopra ereszkedik. A kapuzat béli két oszlop erősen előszökő fejezettel képezi az ajtó keretét, fölül a párkányzatba átmenve henger keretté alakúlnak. A csúcstér jelenleg üres, de a kapuzat félkörű zárodásának ívterén durván faragott püspöksüveges fő, kezét áldásra emelve látható. Püspöki botja egyszerű levélékitménynyel végződik, kétfelől két angyalalak látható, közülök egyik könyvet tart. A képlet az áldásadás előállítása volna, s egyike azoknak, melyek a románkori portalék tympanonjain gyakran ismétlődnek. A párkányzat diszitményeül lépdelő oroslán- és madáralakok szolgálnak. De ezek is valamint az oszlopok leveles fejezetei nem csak rossz állapotban és bemeszelve láthatók most, hanem műalakokat tekintve is igen kezdetleges, hogy ne mondjuk durva művek. A toronycsarnok keresztívezete, egyszerű tagozású hevedereivel, durva koczkafejezetű s magas talapzatú négy szögletoszlopra ereszkedik. A bemenet melletti falban keskeny lépcsőt visz felfelé. A hajó és apsis között a karhely a toronycsarnokhoz hasonló keresztívezettel van boltozva, mely egyszerű vállköveken emelkedik; alakja a plinthus és koczka fejezetből van képezve. A hajó hossza 25 láb, a to-

ronycsarnoké $11\frac{1}{2}$, a presbyteriumé 15, az apsisé 9 láb. A hajó szélessége 20 láb, a presbyteriumé $18\frac{1}{2}$; az apsis legnagyobb szélessége 13 láb. Az apsis, mint magától értetődik, félkörben záródik. A tetőpárkányzat tetemesen előszökik. Tagozását henger, ez alatt fogékitmény, s ez alatt félkörívalakzat képezi, mely a lisenekre ereszkedik.

Megjegyzí végre a szerző csupán általánosságban, hogy a műtörténetre nézve ezen vidék még tovább is sok érdekeset szolgáltathat egyházaival és régi váraival; műépítészetére jeles kőbányái is befolyással voltak. Különösen ajánlja a hazai archaeologiai vizsgálatnak Balaton vidéke várromjait, melyek közül számosak, mint *Sümeg*, *Tátika*, *Szigliget* sat. a régészek figyelmét megérdemlik. —

A szövegbe nyomott két fametszet a torony alaprajzát és homlokzatát állítja elő.

Ugyanezt tárgyalja rövidebben a szerző *Mittelalterliche Kunstdenkmale d. oester. Kaiserstaates* című munkában I. 80. lap.

De ezen emlék is egyike azoknak, melyek körülményes tüzetes leírást s előállítást igényelnek, úgy is már, mint kora román építészeti emlékeink egyik ritka és előkelő példánya.

9. Tihany. Rövid történeti bevezetésében említi a szerző ezen monostor 1054-diki évről szóló alapítási okiratát, kiemelve azon adatait, melyek a kolostorhoz tartozó művészekről és kézművesekről szólnak. További története főbb adatai felsorolásából itt a tárgyra nézve nevezetesebbek, hogy 1684-ben a monostor erősséggé átalakíttatott, kétszer ostromolva leégett. Jelentékeny építkezési változtatások érhatték már közvetlen a török uralkodás után. Az egyház mostani alakjában a múlt században mintegy 1730—1792-ig épült.

A régi eredeti egyház egyetlen épületmaradványa csupán az altemplom. Hasonlón a pannonhalmi altemplomhoz egyenes záródással végződik. Szerző véleménye szerint ékitményrészleteiben már eredetileg bevégzetlenül maradt. Három hajója mindegyike 27 láb, 8 hüvelyk hosszú, és 23 láb 6 hüvelyk széles. A hajókat egymástól 3, összesen 6 oszlop választja el, melyre keresztívezet nehezedik. Ezen oszlopok egyszerű kezdetleges alakúak; a tömör 5' 9" magas, 2' vastag

oszlopderék egyszerű négyszögű kőből álló, 2' 6" széles, 7" magas talapzatról emelkedik, hasonló kölap képezi a fejezetet is az oszlop és ívezet között, minden egyéb tagozás nélkül. Hasonló tagozatlan az ívezet gerinczek nélkül, s a faloldalon az oszlopfőhöz hasonló egyszerű négyszögű vállkövekre támaszkodik. A tömör ívezet e szerint heveder nélkül egész szélességével ereszkedik az oszlopokra. A vakolt és meszelt falakat, majdan barbár kéz által mázolt festés fűdi. Mostani állapotában, úgymond szerzőnk, nyomasztó hatást gyakorol, és az elhagyottság szomorú nyomára mutat, annak daczára, hogy a hagyomány szerint egy magyar király sírját foglalja magában. Ezt jelelné azon két márvány tábla, melyek egyike minden ékítmény nélkül egészen üres, míg a másikon az apostoli kereszt látható. A kölap 6 láb hosszú és 1¹/₂ széles. Rajta a domborún vésett kereszt egyszerű ráházattal foglalja el az egész tért. Ezen emlék a monostor alapítója I. András király sírkövének tartatik, miután Sz. István kora óta az apostoli kereszt Magyarország apostoli királyának díszjele, melyet ünnepélyes menet alkalmával maga előtt vitetni jogában áll.

Más sajátoszerű nevezetességei ezen helynek a monostor közelében lévő remetelakások nyomai, mint azokat, úgymond, a katolikusok nevezik, míg ellenben a vidék más vallású lakosai leánykönek mondják, előbb pedig üreskönek neveztetek. A félsziget éjszaknyugoti oldala ugyanis vörös színű kőképletből levén alkotva, meglehetősen meredeken, gyakran 50 lábnyi magasságban emelkedik ki a Balatonból. Ezen sziklafalakban a barlangok egész sora látható, melyek ugyan már eredetileg is létezhettek, de nyilván emberi kéz által tágasítva, bizonyos használatra alkalmaztattak. Egyházi használatuk a Tatárjárás idejébe helyeztetik. A múlt században ezen czellakban két férfi csontvázra akadtak, minden további sírnak nyoma nélkül. Még akkor számosabb ily mesterségesen nagyobbított barlang létezett, de melyek jelenleg azon gondatlanságnál fogva, úgymond, melylyel egész Magyarországon minden emlék iránt viseltetnek, összedőltek. A fennmaradtak közül is néhányat már nem sokára ugyanazon sors várja, de néhány még meglehetősen jó állapotban van. Belső terjedelmök mértéke csak megközelítőleg adható, miután belől nem

rendes alakúak. A nagyobb barlangok egyikének két szobája vagy osztálya van. Az első 15' 17" széles és 12' hosszú, és kisebb hajléka van. A sziklafal, mely az egy osztályt a másiktól elválasztja 3 láb széles. A másik szoba, mely a sziklába vágott ajtónyílás által az előbbivel összefüggésben áll, 3' 4' széles és 13' hosszú. Kivülről a sziklakövezetből durván emelt fallal van beépítve, melyen három ablaknyílás látható. A sziklaszobák magossága 7—9 láb. Az egyik ablak kerete rendszeren vésett, két nagy darab ki- és befelé kerekdeden alakított kőből áll, melyek közepök felé szűkülnek, úgy körülbelül, mint az a XIV-dik századi várablakoknál látható. Ezen részletek is azonban széttörve a sziklakövek előtti porlaszokban bokrok között feküdtek. A második lakás szinte két szobából állott, egyik 14' a másik 20' hosszú, mindkettő 12' széles; a közfal, mely részben már mesterségesen épült 1½ vastag; három nyílás szolgál kifelé. A második lakást érdekesebbé teszi még egy a bemenetnél levő, 6½' hosszú és 4' széles fülke, melynek mélyedése 5½' hosszú és 1½' széles. Hasonló fülke van a második kisebb lakásban is, mely állítólag a szent edények szekrényeül szolgált volna. A szerző véleménye szerint a lakások rendeltetése iránt felvilágosíthatnak a benedeki szerzet azon rendszabályai, melyek szerint a szerzet tagjai időnként magányos szemlélődésre, mint a tökélesbülés nagyobb fokának elérésére buzdíttatnak. Ezen egyes lakások szolgálhattak nekik részint a visszavonulás ily helyéül, részint oratoriumok és kápolnák gyanánt. Az ily cellák a montecasinoi Bricciusféle cellához hasonlóan a szerzet régi szabályai szellemében alakultak. Ezekhez számítja a szerző azon cellákat is, melyek máshol, úgymond, az egyházban voltak, mint Pannonhalmán, Lébényben sat.; és magyarázza azokat az anachoreták, a remeték által lakott hasonló keleti úgynevezett laurákkal, minőkben régente Sz. Sabas, Hilarion, Euthymus s alapítójok Chariton lakott, s minők napjainkban az Athos hegyi nem rég ismertetett szerzetes lakások. Feltűnő azonban ezen tihanyi barlanglakok hasonlata különösen a Fontgombauidi (Franciaország Depart. de l'Indre) sziklakásokkal, melyeket Lenoir (*Architectur Monastique*. Paris 1852. 7. lap) ismertetett. Ezen sorok írója már bővebben

figyelmeztetett ezekre hazánkban, Deákmonostori basilika iratában (93. lap).

A szövegben három fametszetben az altemplom alaprajzát, egy oszlopának és az említett siremléknek képét látjuk.

Ugyanezt tárgyalja a szerző rövidebben : Mittelalterliche Kunstdenkmale des oest. Kaiserstaates című munkájában (I. 81).

Ezen érdekes műemlékeknek is tüzetes tárgyalását várjuk irodalmunkban.

10. Keszthely. Az előbbi balatoni vizsgálatok mellett csupán futólag, mint mondja, említi még a keszthelyi plebániai egyházat. Felemlítve Fejérnek (Codex Diplom. 2) azon adatát, mely e helyet 1244-ben nevezi ; elutasítólág hozza fel azon véleményt, hogy Magyarország egyik legrégibb egyházának tartandó volna, holott a kora gótizálás korszakából való. Az 1397-dik évszám, mely ott egy őrtornyon olvasható, jelelheti a századot, melyben ezen egyház is épült. A csupán egy hajóval alakított egyháznak hossza meghaladja a 22 ölet, szélessége a szentélyben 56', a hajóban 80'. Az oldalfalakon 16 lábnyi közökben nyolczszögüleg alakított táмок emelkednek, melyek a címeres zárkövekkel díszített csinos boltozatot viselik. A szentély támpjai mennyezetes fülkékkel is díszítve vannak szobrok alkalmazására. A diadalíven felirat nyomai mutatkoznak, de a bemeszelt egyház mészkérge alól csak a DIVI szó vehető ki. Legnagyobb dísze és csúfja egyszersmind a homlokzaton látható. Az első a gyönyörű gót kerekablak, tizenkét hármaskör alak idomához hasonló művezetellel alakítva. Átmetszete a két ölet meghaladja. A legtisztább gótizálásban állítólág egy darab köből van dolgozva. Az utóbbi ellenben az újabban doriai oszloprenddel alakított előcsarnok. Az egyháznak a régibb kolostorépülettel való összeköttetését képezhette mellékfolyosója : tömörépület, nyomott csúcsívezetellel, mely régibb épülethöz tartozott. Mind a tihanyi, mind a keszthelyi egyház nyugottól keletnek van helyezve.

Következik a szerzőnél itt a pécsi emlékek leírása, de mivel ezt még részletesebben adja a Mittelalterliche Baudenkmale des öst. Kaiserstaates című vállalatban, ismertetését ennek tárgyalása idejére halasztom.

11. Ják. Legterjedelmesebben tárgyalja Eitelberger hazánk ezen egyik legérdekesebb műemlékét; melyhez hasonló szép elrendezést, nevezetes kapuzatot és homlokzatot, és csak ennyire is épen fentartott külső részleteket ritkán lehet találni. Annak kimutatására, hogy az egyház keletkezésének története egészen homályos, egész terjedelmében idézi Fuxhoffer Monasteriologiajának (I. 174) Jákról szóló helyét; melyből eredetére nézve, azon gyanításon felől, hogy a Venczellin nemzetségből eredő Jákok valamelyike építtethette, más sem tűnik ki. Mert azon hagyományos mondát, hogy talán még Sz. István építé, már Fuxhoffer is egyszerűn mellőzi. Ámbár Fuxhoffernek, valamint Czinárnak is munkája újabb kiadásában a pannonhalmi levéltár teljes rendelkezésére állott, még is daczára annak, hogy Ják maig realis apátság, egyéb adatot nem szolgáltatott, minthogy az apátság még 1515-ben létezett. Mindamellett nem kétlem, hogy tüzetes vizsgálat mellett ezen nevezetes emlékünke keletkezése idejére nézve, ha nem is határozott, de legalább tájékozó adatok még felmerülhetnek. S e vizsgálatot a tárgy fontossága valóban megérdemli. Mert ezen emléken, mint a szerző jól mondja, a sors Magyarországnak egyik építészeti gyöngyét tartotta fen. Nem kevésbbé csodálattal páros méltánylással említi azt azóta, hogy itt megismertetett a külföldi általános műtörténet is, mint Kugler (*Geschichte der Baukunst*) és Lübke (*Geschichte der Architektur*) sat. építészettörténetéből láthatjuk.

Az egyház rendesen nyugotról keletnek tájékozva, a benedeki szokás szerint, szabadon, magasabb halmon áll az alatta elterülő helység felett. Szilárd faragott négyszögműből épült a román ízlés idomában, középső magasabb és két alacsonyabb mellékhajóval, áthajó nélkül. Mind a három hajó félkörű apsissal végződik, a középső azonban tetemesen előszökik. A déli oldalon kis négyszögű melléképület áll, melynek eredeti rendeltetése ismeretlen. Most az egykori kolostor helyén álló gazdasági udvar magtáraül szolgál. A bemenetnél előcsarnokot képeznek a toronyfalak és táмок, melyek az egyház belseje felé előszökő féloszlopokat viselnek. A három hajó három támoszloppár által képeztetik. A középső hajó újabb dongaboltozatot visel. A szentély s az előcsarnok ere.

deti ívezete nyomott csúcsíves keresztboltozat, erőteljesen idomított hevederekkel és tömör gerincvezetettel; közepén lombdiszítmányú ívzárkövek. A vál- és hevederívek a szentélyben háromnegyednyi henger idomban vannak alakítva. Mind a hevederek, mind pedig a gerinczek szervezeten a támokból fejlődnek ki; a szentélyben levők féloszlopokon nyugosznak, melyek levél fejezettel diszítvék s középsben köralakú hevederekkel metszetnek át.

Az éjszaki oldalhajó több sajátságot mutat. Az egész oldalon hiányzanak az ablakok, mi nyilván az éjszaki időjárás befolyásának mellőzése végett történt. Feltűnő szinte, hogy a középső hajó liseni s a mellékhajó oszlop csoportjai semmi arányban sem állanak egymással, sőt hogy az utóbbiak az éjszaki mellékhajó támjaival és ívezetével sincsenek viszonyban. Egyéb ily sajátságok a későbbi átalakításoknak s újitásoknak tulajdoníthatók, mint például a mellékhajók durván négyszögűleg alakított ívhevederei és gerinczei, melyek sem rendes támokra nem ereszkednek, sem pedig ívezetük csúcsai nem találkoznak egymásközt és az apsis tengelyével egyarányban. Mig ellenben a támoszlopok mind alakításokra, mind pedig ékítményeikre nézve finom ízlésre utalnak. E szerint a mellékhajók boltozata a törökháborúk utáni korból, míg a középső hajó dongaívezete újabb időből származik.

A templom belsejében levő támok is sok változtatáson mentek keresztül. Kevés maradt fen eredeti alakjában. Ezek nyolczszögűleg ugyanannyi féloszloppal vannak alakítva, s átfutó falpárkányzat által összekötve. Az előcsarnok legépebben fentartott támjain látható mint fejezet egy szép ékítmény, csavarodó kigyókat állítva elő; egyike a legszebb ékítményeknek, mond a szerző, melyeket a román ízlés alkotott. Az ívarkádok sem maradtak ránk eredeti állapotban, mint azt a déli hajó végső ívtámja mutatni látszik, mert eredetileg csúcsívesek lehettek. Ellenben a középhajó felső falai részben még az eredeti állapotban vannak, rajtok mindenütt oszlopkötegek és hevedertartók maradványai látszanak.

Legnagyobb szerű része az egyháznak homlokzata tornyaival, kapuzatával és csúcsával. A négyszögű kettőstorony három emeletből áll, széles lisenek által mind szélességében

mind pedig függőlegesen szegélyezve s párkányzatok által felosztva, melyek fogékítmények, félkörív, vagy teke által és növényalakzatokkal vannak diszítve. A toronycsúcs s az azalatt levő párkányzat későbbi időből származik. Az ablak horonytagozatában a teke diszítmény látható. A karcsú oszlopocskák leveles fejezettel s magas talapzattal alakítottak. A torony alsó részén fülkék láthatók állatalakzatok faragványaival; közülök azonban már csak egy kigyó felett lépdelő oroszlán vehető ki világosan. Az éjszaki külső oldalfal hasonló, mint az apsisok, féloszlopokkal s fekvőleges párkányzattal van felosztva. Sajátságos egy dombormű, mely ezen osztályok egyikében két féloszlop közé van helyezve, de melynek jelentését a szerző nem képes megmagyarázni: szakálos bőöltönyű férfi mellképét állítja elő, megkoszorúzott fővel, a mint kezeivel farkaikkal egymásba fonódó két sárkányt nyakon fog, különösen kiemeli azonban e műnek rendkívüli formaszépségét.

Kétségtől mégis legérdekesebb részlete az egyháznak a portale. A homlokzat falából kevésé előszökve, oly jeles elrendezéssel bír, hogy már ez által is maradandó helyet vívhat ki magának a műtörténetben. Egyes változtatásokat ért ugyan ez is, például a föléje emelkedő téglával fedett csúcsokat mélyebben, a szoborhajlékokhoz közelebb esett. Maga a kapuzat béléte, követve a román ízlés szabályait, mindkét felén hat egyenes szögben fokozódik. Minden egyes hajlatban oszlop áll az egészen átvonuló közös talapzaton. Az oszlopszárak, valamint az előszökő szögletterek dús czifrázatokkal vannak ékesítve. Az oszlopfejek felett széles párkányzat, levél- s állatalakokkal diszített szalagkint futja be a tért. A két első oszlop, mely a többinél kevésé rövidebb, lépdelő oroszlánokra van állítva, mint ez a román kapuzatokon gyakran látható. Nálunk különösen az esztergomi basilika portaléján is megvolt. A párkányzatra gyenge abacus van alkalmazva, melyen a felső hajlék nyugszik. Ebben folytatva látjuk az oldalfalak építészetét és pedig úgy, hogy a csúcs- és félkörívek szervezetenél váltogatják egymást: az oszlopok feletti ívek csúcsos alakban, a szöglettámok feletti félköríven lévén alakítva. A hengereken, melyek mintegy az oszlopokból fejlődnek, a diszítvány hiányzik. A közéjük foglalt körökön

ellenben az oldalfalak ékítménye folytatódik s a kapuzat ívtére az úgy nevezett tympanon, Atyaisten dombormű képét mutatja, a mint jobb kezével áld, baljában pedig könyvet tart, a képet tojásdad fénykör, vagy mandorla fogja körül, mindkét felül egy angyal képével. Az egész kapuzatot erős maeander ékítmény futja körül, mely a homlokzat talapzatán is folytatódik. A kapuzat körüli tér is alkalmasan fel van használva. Alul az oszloppárkánnyal egyarányban két falfülke van alkalmazva, melyekben csonka szoborcsoporthozatok láthatók. Az egyikben női alak, térdei közt felöltözött gyermeket tartva ül. Eitelberger szerint Sz. Anna képe volna a kis Máriával. A másik csonka oroszánra támaszkodó rövidöltönyű férfit állít elő. Nyilván az oroszánölő Sámson. A felső tér 11 fülke által van áttörve. Ezekhez tartozik még más kettő, lejjebb, szorosán az előszökésnél. Ezen fülkékben, melyek oszlopocskákkal egymástól elválasztva, felül hármassal levelezve ivetett boltozva vannak, Krisztus és a tizenkét apostol szobrai állanak. Krisztus alakja jobb kezét áldásra emelve, baljában nyitott könyvet tartva a legfelsőbb hajlékot foglalja el. A homlokcsúcs végében e felett kettős ablak van alkalmazva. A kapuzat ezen elrendezése, mond a szerző, egyike a legszebbeknek és legdúsabbaknak. A félkörív és csúcsív sajátos és szervezatos alkalmazása e csarnokban párját keresi, s annál sajnálандóbb, hogy az építés évszámát nem tudjuk. A kör- és csúcsívnek ezen együttes eredeti alkalmazása, miután az nem tekinthető későbbi újításnak, műtörténeti érdekét is lényegesen neveli. A három felső csúcsív által ugyanis elveszti azon nyomasztó kinézését, melyet oly kapuzatok gyakorolnak, hol csupa körív alkalmaztatik. A föltörekvő csúcsív ugyanis a tágas nyílással szabad derült benyomást gyakorol, míg a szép ékítmény részletek oly nagy technikai tökélyvel vannak dolgozva, hogy semmi kívánni valót sem hagynak. De ezen diszítványeknek kívülről befelé fokozatosan alkalmazott azon mesteri elrendezése is, mely szerint a külső diszítványekre (a maeander, a szalagtekercs), mint erősebbekre s nehezebbekre, a középen különféle könnyebb szikszak-ékítmények következnek, s ezek után végre a kapunyílásnál a gyöngédebb levéldiszítvány fejlődik ki. Ép oly szépen is vannak

rajzolva ezen diszitmények, különösen kezdetök s végződésük. Úgy hogy ez is mesterében gondolkodó főre mutat. Művészi tekintetben azért a Jáki portale E. véleménye szerint is, túlhaladja a bécsi Sz. István dom kapuzatát (Lásd erről Melly: *Das Westportal des Domes zu Wien* 1850). A hasonlat más-kép jelentékeny. Az oszlopokon ugyanazon ékítmény ismétlődik, valamint a tullni kápolna portaleján is. (Lásd Ernst és Ocscher *Baudenkmale des Mittelalters in Erz. Oesterreich.*) Hasonlón a homlokzat faragványképei, mint Samson s az oroszlánok. A bécsi dom ezen úgynevezett óriáskapuja azonban sokkal tágasabb és nagyobbbszerű, de előszökő csúcsíve megfosztja azon kellemes összletes hatástól, melyet a jákinak nyílt kapucsarnoka gyakorol. Amaz alaptervezeténél fogva már nehézkes és nyomott, míg emez a diszitmények technikai jeles kivitele által is felette áll; mi részben a jobb anyagnak is tulajdonítható. Mert kevés egyház lesz található, melyen mint E. mondja, az ékítményi részletek oly kitünő ízléssel tervezve s oly technikai ügyességgel kidolgozva volnának mint egyházunkon. S ez áll nem csak a kapuzatra de az egész egyházra nézve is, annak minden részeiben.

A fülkékben levő szobrok, melyek Krisztust s az apostolokat állítják elő, csak részben eredeti régiek; a legtöbb később kiegészítettet s átdolgoztatott. Az előbbiekhöz tartozik Krisztus alakja, szétválasztott és lesimitott hajjal, mely vállaira hull alá, s teljes szakállal. A kifejezés nélküli főt keresztos fénykör veszi körül. Jobbján Péter, balján János áll. Ez előre lépve hosszú öltönyben s palástosan van előállítva, a fej újabb mű. A többi apostol mind palástosan s könyvvel ábrázoltatott, minden egyéb jelvény nélkül, kivéve Pálnak kardját. Az alakok magassága 5', az arányok rövidek és tömörek, a fej az alakhoz úgy viszonylik mint 1 : 6. Azelőtt még a homlokzat csúcsán Mária szobra is állott, ott, hol most kereszt pótolja, mint Fuxhoffer múlt századi leírása tanúsítja. A kapuzat köríve fölbe levélékítménybe alkalmazott majomalak is később tétetett oda, mint előbbi helyére. A régi oszlopok, hasonlóan a bécsi István dom oszlopaihoz, mind diszitményezve vannak. Némelyek közülök sérültek, de mások jól fentartották magokat s jeles kivitelűek. Az ajtó-

födözet későbbi idő műve, valamint a lépcsőzet is újabb időben változásokat szenvedett.

Ezenkívül legszebb része az egyháznak a szentély vagy karhely, három apsisával vagy oltárhajlékkal. Részleteik nagyobbára teljes épségben fenmaradtak, kivéve a domborműalakokat, melyek sokat szenvedtek, úgy hogy egyes ábrákra már alig lehet többé ráismerni. A rombolást annak is véli tulajdoníthatni, hogy a későbbi nemzedék ezen alakokat a pogány kor maradványának vél hette. A nagyobb, középső oltárhajlék közép ablakán két majomalakú állatot látni, közülök egyik lába alatt emberfőt tart. Más lépdelő állatok az oszlopfelvezeteken állanak; ülő alakoknak egész sora látható, de többnyire hiányzik már fejök. Egy más ülő alak lebilincselve van, tekét tartva lábai között: a középkor egyik ismeretes alakzata. Más ismét trónolva jogarral és két állatfővel, mint az alacsony trónszék ékítményeivel. A tetőpárkányzat a középső apsison levéldiszítményt ábrázol, ez alatt fogékitmény s hármás-félkörű alakzatok láthatók, melyeknek közepén stilizált virág s állatábrák alkalmaztattak, míg a leereszkedő ívecskék szárai a levélalakban képezett vállköveken nyugszanak. A mellék oltárhajlékok párkányzata egyszerűbb, koczkás és fogrovátkos ékítményből áll; alatta azonban a hasonló hármás-félkörív párkányzatnak hajlataiban stilizált növény- és állatalakzatok mutatkoznak. Az oltárhajlékok párkányzatát tartó féloszlopok dús fejezetei levélcsomózatokból állanak, mint ez a késő románizálás jelleme. Kitűnő szép hatású a faltérnek ezen féloszlopok és fekvőleges párkányzatok általi tagozása, valamint az ablakoknak szikszak ékítménynyel és tekézett horonynyal körítése. A jövő fedélújításnál különös gondot kell fordítani a fő- és mellékhajót körül futó félkörív-párkányzati koszorú fentartására.

Az egyház mellett még egy köralakú kápolna áll meglehetősen rossz állapotban, mely egyébiránt az egyházzal szinte egykorú. Nyílása délnek azon hely felé van fordítva, hol a kolostor állott. Három félkörű oltárhajlékkal vagy apsisal alakítva, az egyik lépcső helyéül szolgál. Kapuzata egyszerű körívvel képződik, melynek ívterén, a tympanumban, az istenbáránya féle alakzat kereszttel, domborműben hármás-fél-

körív által körülvéve látható. Felette a tért betöltő diszitményül stilizált sárkány ábrák szolgálnak. A munka itt jóval ügyetlenebb és durvább, mint az egyház vésetein.

Az egyházat és kápolnát környező temetőben egyiptomi granitból faragott két oszloptöredék fekszik, hasonló a Szombathelyen látható római oszlopokhoz. Némelyek szerint egy római épület maradványai volnának, melyet azon halom alatt eltemetve gyanítanak, melyen az egyház áll. Mások véleménye szerint az egykori, egész idáig terjedett római Sabariának maradványai; vagy hogy csak Szombathelyről hordatták ide egyéb építési anyaggal együtt, midőn az egyház épült. Hasonlón a temetőben látható még egy fehér márvány darab, melyet a nép gyógyyszerül vakargat sebek és különösen lovak gyógyítására.

Megemlíti még Eitelberger azt is, hogy ezen nevezetes emlék iránt Gróf Keglevich János első gerjesztett figyelmet, Arneth udvari régiségtár igazgatójához és a műemlékek fentartására és vizsgálatára ügyelő cs. k. bécsi középponti bizottmányhoz intézett tudósítása által.

Közölni végre a mértékarányok. E szerint a középhajó hossza 16°,

a mellékhajóké 10°, 5', 6",

az egész egyház szelessége 8°, 3',

a torony négyszögoldala 1°, 4', 6",

a toronyfalak vastagsága 4',

toronymagosság csúcsa nélkül 13°, 2'.

homlokzat magassága 9°, 3',

a kapuzaté 6°,

az első körívig 3°, 5', 9",

a másodikig 3°, 4', 6",

a harmadikig 2°, 3', 6",

a középhajó magassága 7°, 4', 3",

a mellékhajók " 3°, 5', 9".

Az egyház építésének idejét évszámmal kifejezni a szerző adatok hiányában és a magyar építészetnek csekély ismerete végett nem meri, még is gyanítja, hogy ízlése jelleménél fogva a 13-dik század első felében keletkezhetett.

A leírás rajzokkal dúsan el van látva. Hat ivrét táblán

adja 1. az alaprajzot, 2. a homlokzatot, 3. a kapuzatot, 4. az apsisok külső kinézését, 5. az északi oldalt, 6. első ábra az egyház átmetszetét, 2—5 a kerekkápolna külső kinézését, alaprajzát, kettős ablaka és kapuzata rajzát. Ezenkívül a szövegben 7 fametszet: három oszlopfő, két párkányzat és két dombormű kinézését állítja elő. A képek Hieser építész jeles rajzai és felvételei szerint készültek.

Még fényesebb kiállítással s részben rendszeresebb, habár itt-ott rövidebb leírásban közli szinte Eitelberger jáki műemlékünket, a *Mittelalterliche Kunstdenkmale des östereich. Kaiserstaates* című vállalatban (I. 83. lap). Tárgyalása műtörténeti irányánál fogva, kiemeli itt, hogy ezen emlék azon műiskolához tartozik, mely a Magyarországgal határos Lajthántúli Alsó-Ausztria műemlékein észlelhető, mint a bécsi Sz. István domon, Bécsújhely, Sz. Kereszt és Tulln egyházi emlékein; úgy hogy véleménye szerint minden ékitményrészletei már ezeken is feltalálhatók. Itteni megjegyzései közül ezen felül kiemelendő még az, hogy az apsisokon a kőfaragó jelek is észrevehetők. A rajzok részben fa-, részben rézmetszetben nagyobbára ugyanazok, de még fényesebb kiállítással, mint az előbbiben. A négy 4-ed rét tábla kettején ugyanis az egyháznak elől- s hátúl-róli kinézése kecses láttávtatban állittatik elő, a más kettő a kapuzatnak, az egyház és kápolna alaptervezetének, valamint az utóbbi külsejének is kisebb alakú rajzát adja.

A fametszetek közt azonban ezenfelül még más öt oszlop élrészlete is közöltetik.

Ezen kiállítás mellett alig érdemelnek megemlítést azon, ezek után készült rajzok és fametszetek, melyek ezen egyház külső kinézését azóta képes lapjainkban és naptárainkban hasonló pongyola leírások mellett adják. (Vasárnapi Ujság, Istvánbácsi Naptár, Magyar-Sajtó sat.).

De sem ama fényes kiadások, sem ezek nem kárpótolhatnak az iránt, hogy ezen legnevezetesebb műemlékünknek megfelelő leírását irodalmunk még nem bírja. Új vizsgálatok nyomán bátran nézhetünk még bővebb és részletesebb leírásának elébe, midőn majd rajzai is, melyeket azért most mellőzünk, újra közzé teendők lesznek.

* * *

Az előbbinél nem kevésbbé becses értekezés ránk nézve, más irányban, az Évkönyv ezen kötetében, a régészet iránt érdemesült Ackner erdélyi szász hazánkfiának munkálata, melyben az erdélyi római régiségek lelhelyeinek s mellékesen a szász vagy német várhelyeknek is, mint ő nevezi, kimerítő jegyzékét közli, mintegy commentárul a hozzáadott térképhez, melyen mind ezen lelhelyek külön jellel vannak feljegyezve. Czíme ez :

Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen. Mit einer Übersichtskarte von M. J. Ackner 1854.

Mindenekelőtt szükségesnek tartja megjegyezni a szerző, hogy Erdélynek régiségeit tárgyaló egyéb megkezdett munkálatai kiadása előtt, legezélszerűbbnek tartotta római archaeologiai térképének közlését, mely Erdélynek összes római régészeti vizsgálataira vonatkozván, mintegy minden eddig ismeretes e nemű régiségeit kijelölje. Mi annál kíváncsiabbnak látszott, miután az eddigi leletek és felfedezések minden rendszer nélkül történvén, véletlen esetlegnek voltak tulajdoníthatók; a lelhelyek a mily ritkán jegyeztettek fel, oly gyakran feledékenységbbe mentek, úgy hogy mire ott valami új lelet adta magát elő, mindannyiszor mintegy újra s ismételve fedeztetett fel. Ennek elkerülésére s az e részbeni tanulmányok könnyebbítésére, sőt rendszeresebb vizsgálatok intézésére nézve legalkalmasabb volt egy ily térkép létesítése. E nemű kisebb térképeket ugyan már Marsigli, D'Anville, Sulzer, Mannert, Ukert, Neigebaur és mások munkáiban is találunk, de ezek részint nagyobbára oly tökéletlenek, hogy rajtok nem igen lehet eligazodni; más részt ezen munkákhoz nem könnyen férhetni. Nem is említve, hogy azóta, különösen a két utóbbi évtizedben számos új felfedezések történtek. ¹⁾ A szerző térképén jelelése különös tárgyai : 1. a gyanítható római útvoalakok; 2. a római hadútak Peutinger táblái szerint; 3. római

¹⁾ A tárgyat majdnem kimerítő Neigebaur munkája felett, melynek szerkesztésében Ackner szinte lényeges részt vett, előnye csak is az volna, hogy előadása sommásabb, térkepe teljesebb, s az azóta történt leletek is megemlítettnek. Az áttekinthetőség végett szorosabban a helynevek szerint igyekeztem összeállítani az adatokat.

telepek nyomai, castra stativa, és a falakkal és szöglettor-nyokkal megerősített táborhelyek; 4. pénzec, fegyverek és más eszközök; 5. emlékkövek, sírok, feliratok; 6. római mérföldkövek lelhelyei; 7. az országban levő régiséggyűjtemények helyei; 8. végre a német (!) várak. Az utóbbira a szerző helytelen elnevezése érzetében megjegyzi, hogy ezeknek nagy része részben a dákoknak, góthoknak és más nem német népségeknek is tulajdonítandó. Mindezen elősorolt tárgyak külön jeggyel vannak kimutatva a térképen, de a jelelés nem pontos, a mennyire nem mindenütt felel meg a leírásnak.

Mivel pedig Erdélyben a római régiségek, különösen a római telepek és gyarmatok megerősített táborhelyei eddig általában a nagyobb folyamok mentében levő nyílt völgyterületeken s ritkán a nagyobb magaslatokon vagy hegycsúcsokon jönnek elő; innét leírását is az ország három főfolyója a Maros, Szamos és Olt völgyalapjai szerint három részre osztja. Egy negyedik részben szól a déli és keleti határhegység várainról, mit egyébiránt tökéletlen kíséretnek tart maga a szerző is.

Leírását a *Marosmenti* vidékkel kezdi, ott hol ezen folyó Erdély nyugoti határán Magyarországba ömlik. A balparton

12. Veczel és

13. Maros-németi mellett mindjárt feltűnik egy megerősített római castrum nyoma. Sánczai még mintegy 5 láb magasságban emelkednek, de már csak azon falak romjaiból állanak, melyek még ezen századnak elején mintegy tíz láb magasságban emelkedtek; ezek faragott homok- és mészkövekből épültek. Akkorában épült az Aradra vezető országút, s ezen építészeti emlék kövei felhasználtattak azon falnak építésére, mely a Marosnak meredek balpartját erősíti. *Levnek* felé 1800 láb hosszúságban láthatók még a római építmény szép négyszögművei, egy sziklára alkalmazott 1806 évirattal, mely mellett, mondja a szerző, egyszersmind azon Vandalnak nevét is fel kellett volna jegyezni, ki ezen rombolást véghezvitte. Ezen castrumon kívül is még régi építmények jelentékeny maradványai, négyszögművek, téglák, fűdélserepek edénytöredékek sat. egész Maros-Németiig találhatók. Több

mint 70 felirat, részint oltár- és sírköveken, részint más művészi faragványokon, porfir, mész- és homokkőből ásatott itt ki, melyek más anticagliákkal nagyobb részt gróf Gyulai itteni kastélyában és kertjében, valamint *Branyicskán* báró Jósika családnál, *Déván* Dr. Fodornál és Váradiné asszonyságánál, de egyéb szomszéd nemesi lakokban is szétszórva találtnak. Egyesek bizonyára Bécsben is az Antiken-Kabinet előcsarnoka diszeül szolgálnak.

A határos *Bánáttól* is kétségtelenül erre vezetett az út-vonal, melyen a római legiók és cohorsok egy része a dunai hadjáratban előrenyomult és a veczeli táborban állást foglalt. Egyes nyomai itt-ott még félreismerhetlenek, nagyobbára azonban a mostani út alatt lappanganak.

14. Déva. Itt már átmenet számos porfir és márványkő emlék látható: szobrok, oszlopok fejezetekkel, feliratos táblák, oltárok sat. még az utczákon is, nyilvános téreken, udvarokban és kertekben szétszórva.

Déva felett a *Broos* felé vivő út mellett a szántóföldek egy órányi területre római téglá, mészvakolat, cserepek töredékeivel vannak elárasztva, és nyilván jelentékeny római városra útálnak. Figyelmet érdemel ezen felül a régi kőbánya, mintegy félórányi távolságra Dévától. Egykori használatának nyomaira világosan rá lehet ismerni. Az alatta levő kis patak mentében, valamint a kőbánya aljában észrevehető az emberi kéz munkája; kalapács és véső segélyével letört szikladarabokat, valamint felebb megkezdett és félig kivésott óriási négyszögmöveket, hengereket, oszlopokat, kőlapokat, sarkophagokat, kezdődő ívezeti idomokat nagyszámban látni. A szerző úgy véli, hogy a Muncsel-Várhelyi acropolis hasonló kőlapjai ezen bányában készültek. Végre említi Dr. Fodornak és Váradi asszonyságnak itteni megtekintésre méltó régiségi és pénzgyűjteményeit, különösen kiemeli az utóbbinak gazdagságát és jelentékenységét, melynek tárgyai nagyobbára Déva és Veczel vidékén találtattak.

Cserna folyó mellett

15. Nándoron és

16. Alsó-pestesen római cserepek és hamvvedrek számos töredékeit;

17. Vajda-Hunyadon egyes feliratos köveket és ol-tárokat,

18. Gyszlárnál pedig besüppedett római vaskőbányá-
kat látni, melyek megnyitásánál ember és ló csontvázak, ró-
mai érmek és bányaeszközök találtattak.

19. Dedácsnál, Aranyvárral átellenben, leginkább
láthatni még nyomait azon római útnak, mely a Csernának
Marosba folyásánál már észrevehető, hol azonfelül számtalan
római tégl- és cseréptöredékek jönnek elő.

A Strigy folyó partján vezet ki a hátszegi völgyből a
részenként még meglevő római hadút, mely a Dunától a Bá-
nátha s innét Vaskapunál az említett völgybe vezet, hol Tra-
ján először tört át seregeivel Sarmisegethusa ellen. Ezen út
nyomán menve :

20. Bauczár helységnél régi római sánczok nyomai
s az innét alig mérföldnyi távolságra levő

21. Buková-nál mindenféle fal-, tégl- és cseréptöredé-
kek talátnak. Nem messze innét az úgy nevezett Márvány-
hegyen (Dialu Marmura) rég felhagyott márványbánya van,
melyben megkezdett oszlopok, bevégzetlen római építészeti és
műfaragványok láthatók. Ezen vidék márványa jegeczes al-
katánál fogva hasonlítana a pentelikoni márványhoz. A töre-
dékek feketés szín helyett arany színű rozsdával vannak
borítva.

22. Várhely (Gredistie) nevű szegényes, jelentéktelen
oláh falu foglalja el jelenleg kisebb részét azon nagy helynek,
hol az egykori dák királyi város Sarmisegethusa, később Tra-
ján császár tiszteletére Ulpia Trajana (Augusta Dacica) állott.
Ez Erdélyben a legnagyobb rómaidák városrom ; hol még sok
ritka antik kincs lappang a nyomorúlt sár és szalma gunyhók
alatt, melyek a romokon fészkelnek.

A helységnek nyugati legnagyobb magaslatán állott a
castrum, a lakosoktól csetate-nak, várnak, erősségnek ne-
vezve, négyszögnyi terjedelmében mintegy 3000 lépést szá-
mító területen. Ámbár a rendes négyszögnek jelenleg csupán
három oldala vehető ki a magas sánczok és falak által ; a nyu-
goti negyedik oldal a lakosok házai és kertje által lévén be-
építve ; de a három oldal falvonalaiból és szögleteiből könnyen

gyanítható, hogy merre állott a negyedik. A castrum kilencz-
venezer négyszögölnyi terén: nagy föld- és körakás magas-
latok, nyitott boltozatok, milyenek még folyvást áttöretnek,
láthatók. Mindenfelé szétszórva vannak számos falromok,
tégla- s edénytöredékek, cserepek, urnák, amphorák, egyes
kisebb mosaik darabok, márványból, cserép- és téglából.

A castrum éjszaki oldalához közel állott az amphithe-
trum. Átmérőjének legnagyobb hossza 450 lépés, magassága
15—18 láb. Az ezen szinkör falain s arena hosszában még
csak két évtized előtt is létezett padok, lépcsők, kölapok,
karniesek, melyek fehér jegeczes márványból művészigleg ké-
szültek s álméllkodásra ragadták a szerzőt, nincsenek többé,
széthordattak s a mészégető kohokban összetörettek. Ackner
mint mondja, sokszor maga látta, mint romboltattak szét az
oszlopfeljezetek s talapzatok s hányattak a mészkemenczébe.
Egyes párkányzatokat, egy nevezetes colossalis nagyságú antik
főt néhány garason vett és mentett meg. Legsajnosabb a szép
mosaikok feldúlása és behányása. Az 1823-ban a castrumnak
éjszaki oldalán kívül felfedezett azon két nevezetes rakmű,
mely a trójai háború kezdetét és végét állította elő, a szabad ég
alatt kedvezőtlen időjárásnak kitéve, jelenleg egészen szét
van rombolva; alig látható már itt-ott egy színes kövecs a
csóvány és bogács közt. A szerző felügyelete alatt a castrum-
ban 1832-ben kiásott rakmű, Victoria képével és győzelmi
koszorúkkal, ha még nincs is egészen megsemmisítve, de azt
is most porlasz- és szemetdomb fedi.

A város terjedelménél fogva feltehető, hogy a közelében
levő mintegy tíz mostani helység szinte területén áll, úgy mint :

23. Hobicza,

24. Brázova,

25. Gurény,

26. Osztrovel,

27. Nagy- és Kis-Pestes,

28. A két Osztró,

29. Klopotiva,

30. Kernyesd,

31. Malomvíz, hol mindenütt római épületmaradvá-

nyok s antik tárgyak ásatnak ki s jönnek esetleg napvilágra. Ugyanezen a területen áll még :

32. Demsus is, hol a nemegyesült görög egyházat is említvén a szerző, helyesen mondja ugyan, hogy hibásan tartatik római Mars-templomnak ; de hibázik maga is abban, hogy azt a XIII, vagy XIV-dik századi gót-byzanczi ízlésben (!?) összeférczelt műnek tartja. A mennyire a magy. Akademia Évkönyveiben és Kövári Erdély Régiségeiben megjelent rajzból ismerem, a román építészeti ízlésnek egyik, még pedig nevezetes példánya. Mely ugyan valószínűleg római építészeti anyagból épült.

Megemlítendő még a Demsus és Várhely közötti mezőn, az út jobb felén álló római cippus : nyolczoldalú oszlop. Ez egészen tört palaköböl épült, római, kis tégladarabokkal vegyített köragaszszal vagy vakolattal, és nem mint Hohenhausen állítja négyszögköből. Csupán az oszlop fölött kiálló kő négyszögű, melyen talán feliratos, mérföldet jelelő, márvány volt alkalmazva. Az oszlop 18 láb magas, átmérője 4 láb.

Egyébiránt a római lelhelyek ezen területéhez számítható majdnem az egész *Hátszegi* völgy, melyben alig van helység, hol római maradványok nyomai, különösen ásatásoknál nem mutatkoznának. Ha némely régiségbuvárok az ezen területen kiásott feliratos kövek számát 112-re, egyéb antik tárgyakét pedig 120-ra teszik, e számítás még mindig igen csekélynek mondható ; mert a lakosoknál még sok maradt elrejtve, s mennyit lehet még majdan reményleni, a mostani örvendetes készületeknél fogva ; míg eddig hasonló felfedezések csupán esetlegesek voltak.

Mindamellett, hogy az elmozditható tárgyak innét folyvást széjjelhordatnak, mégis mind Várhelyt, mind más falukban, különösen az egyházaknál s a nemesi lakokban, egyes tisztos régi emlék még gyakran látható. Ámbár, mond a szerző, úgy látszik, hogy az itt lakó nemes uraktól, kik a nyomorúlt paraszt gunyhók között többnyire csinos lakokkal bírnak, csupán jó építészeti anyagúl használtatnak. Többnyire gazdasáttal és baromtenyésztéssel elfoglalva, a régiségekre nem sokat adnak. Dicséretes kivételekkint említettnek *Noptsza László, Pogány István Poglisában, Balint Oláh-Brettyében,*

kik közül különösen az első *Farkadinban* és *Zaamban* nagyszerű felirat, szobor és más antik tárgyak gyűjteményével bir. De ezek is inkább a lak küldíszeül szolgálnak, mintsem tudományos czélra. *Zaamban* az utóbbi forradalom pusztításai által sokat is szenvedtek.

Várhelytől a *Trajan út*, így nevezve maig sokhelyütt, Nagyosztro (Ostrovu Mare) *Poglisa*, *Kernyesd*, *Totest* és *Nalác* mellett egész *Ör-orlya-boldogfalváig* (Szinte-Maria) vezet. Ezen neveknél megjegyzi a szerző, hogy szükséges azok oláh nevét is ismerni, mert máskép a magyar elnevezésekkel nehezen lehet eligazodni, ha csak magyar lakosokra nem akadunk, a kik itt a nemeseket kivéve, nagyon ritkák. — Boldogfalvától a Vulkán útszorosig vezet azon út, melyen Traján dáciai második hadjáratában serege zömével beütött, és Krajováig, valamint Bombestig — hol Kis-Oláhországbán a Sily folyó partján castrum volt — előrehatolt.

A Sily folyó partján áll szinte.

33. Meleja.v. Petrozán, hol régi épületmaradványok, nagy faragott kövek, téglá- és cseréptöredékek találatnak.

34. Petrilla helységnél azon földmélyedések tűnnek fel, melyek némelyektől minden egyéb felvilágosítás nélkül Pyrrhus-aknáknak neveztetnek. Ackner e felől véleményét már Schuller Archivjában (I. köt. 2. füz. 356. lap) közölte.

35. Bányicza helységnél a nagyszerű és labirinthei elágazású márványbányákban hasonló faragott márványkövek jönnek elő, mint a minöket a vidék római épületein alkalmazva találunk. Valamint az akna felett levő meszes hegyen faragott kőből emelt régi építmény romjait látni.

36. Krivadianál a Dialu-babi nevű hegyen colossalis köralakú őrtorony áll a mészszikla csúcson. Ezen a római Moles Hadriani alkotmányhoz hasonló épületnek lehetőleg ki-merítő leírása a szerzötől szinte már az előbb említett Archivban, valamint Neigebaur Daciajában is (I. 84) megjelent.

37. Puj falu alatt a jobbik Strigy folyó vagy is a Kis-Strigy folyamának partjain régi épületek romjai, római téglákkal vegyest találatnak.

38. Csopeja helységtől Boldogfalva felé vezető úton hasonló romok jönnek elő.

39. Órallya- vagy Orlya-Boldogfalva. (Szinte-Maria) helységénél, Valye-Lepusnyk mellett több különféle antik emlék és feliratos kő található, részint Kendeffy család lakának udvarában, részint régi egyháza falában. Ezen egyházat a szerző ismét gót-byzanczi, tehát nem létező, idomban építettnek mondja, mi nyilván itt is románizálásban épült egyházat jelentene.

40. Hátszeg mezővárosban, mely az előbbtől félóránnyira fekszik, ismét római oltárok és sírkövek, feliratok, domborművek sat. találatnak.

41. Várallya felett, a hátszegi hegységen át a Vaskapu felé vezető útnak legnagyobb magaslatán egy toronyrom áll, hasonló anyagból és alakban építve mint általában az erdélyi római őrtornyok, minőket a Trajánoszlop domborművein is látni.

42. Oláh-Brettye helységben, mintegy félórányi távolságra az előbb említett toronytól, *Bálint* nemes családnak udvarában látható a 32. szám alatt már említett gyűjtemények egyike, hol több jeles feliratos emlékkő a ház bemeneténél a lépcső mellett befalazva kényelmesen vizsgálható, s az idő kártékony befolyásától is óva van. Bámulandó a szép fehér márvány emlékeknek, melyek mintegy csinos keretbe foglalva vannak, tiszta és tökéletes lapidar fölírata.

43. Bosoród-nál, a helységtől mérföldnyi távolságra, egy régi város romjai fekszenek, mely a környék lakóitól *Sidóvényi* azaz *Zsidóvárosnak* neveztetik. A maradványok régi sánczokból, szétszórt római fal- és tetőtéglák halmazából és különféle cserepekből állanak.

44. Rús falunál háromnegyed mérföldre Brettyétől, Zejkfalva (Streja) felé vivő úton, hol a római út is több helyütt látható, nagy térség épületromokkal van befedve. Az ottani szántóföldek ásásánál, az úttól balfelé, mindjárt a föld színe alatt fal- és tetőtéglák, római alakzatú edénytöredékek és gyakran érmek is találatnak.

45. Zejkfalván az egyházat írónk ismét gót-byzanczi izlésben, hasonlóan az előbb említett boldogfalvaihoz, építettnek mondja; tehát itt is ismét román izlésű egyház volna. Visszautasítja szinte Hohenhausen állítását, hogy az egyház

és tornya nem négyszög de törtköböl épült. Ámbár egyes sírkövek ismeretes feliratokkal s különféle alakzatok domborvéseteivel az alapfalak külsején láthatók ugyan, de ezek ide csak esetleg, legfeljebb mint építési anyag alkalmaztattak.

46. Kis-Kalánál, hol mintegy félóránnyira a falutól meleg források fakadnak, 45 láb hosszú és 30 láb széles medence van vésve a meszes kőrétegbe. Oldalai függőlegesen 18 láb mélyek. A medenczéből négy láb széles csatorna vezet a lapályon elterülő tóba vagy mocsárba, hol közel a hosszúdad köfördőhöz fából készült kerekded fürdő áll.

Ackner szerint a peutingeri táblán Sarmategtetől Ad Aquas helyig kijelölt 12 mérföld tökéletesen megegyez a Várhely (Sarmizegethuza) és Kalán (az egykori Ad Aquas) közötti távolsággal. Mannert is itt kereste már ezen fürdőt Hát-szeg és Vajda-Hunyad közt, ámbár a kaláni fürdő ismeretlen volt előtte.

A falu és fürdő közötti földeken szántás és ásás alkalmával mindenfelé különféle alakú edénytöredékek kerülnek elő. Magában a faluban egy szegényes parasztház udvarában van egy pincze, mely gömbölyű patakkövekkel van boltozva, mintegy 12 négyszögláb területen. Ehhez közel több, három lábnyi átmérőjű vastag oszloptöredékek fekszenek: egy doriai oszlopfő, hasonló márványpárkányzatok és csonka oroszlánalak. Továbbá a föld színén kiemelkedő római alapfal; valamint a távolabbi környéken is régi építmények számos romjai és téglák találhatók.

47. Szent-Györgyön, Kalán közelében, a Strigy jobb partján álló faluban hasonló romok találtak. *Várad*i aszszonyságnak fenebb említett régiséggyűjteménye *Déván* több mint száz, ezen a vidéken talált ezüst érmet számít.

48. Petrénynben, az említett folyó jobb partján, szinte római telepek félreismerhetlen nyomaira mutatnak a téglá-, edény- és hamvedertöredékek, valamint falmaradványok.

49. Aranyánál, hol a Strigy és Maros, valamint a hát-szegi és dévai út egyesülnek, a sziklamagaslaton állott, és a 17-dik században lerontott várnak nyomait látni, melynek alapfalaiban római építészetnek semmi nyoma sem vehető rajta észre.

50. Tordásnál, a Maros bal partján, még gyakrabban kerülnek elő római téglák, cserepek és más anticagliák ; valamint ugyan ezen irányban :

51. Szászvárosnál (Bross) római áldozatedények és falak maradványai, különösen a szőlőhegység felé, mely felett a kiemelkedő hegykúp magyarul várhelynek, oláhul Holumpnak, azaz Olympnak neveztetik. Mindez nevezetesebb római telepre utal. Az itteni jelesebb régiséggyűjteményeket szerző alább említi. Lásd itt Romos alatt:

52. Városvíznél, hol az e nevű folyó, mely Szászvárosnál a Marosba szakad, a muntscheli erdőségből jön, őserdők és óriási tölgyek között, a hatalmas *Godján* hegy alatt rejtelkedik Erdély legmagasabb, s meglehetősen épen fennmaradt várromja. Ilyen, azonban nem oly terjedelmes romok, ha nem is magasabban, de hasonló magasságban találhatók még éjszakra is a Valye Albe nevű vadpatak mellett, részben az őserdőség által elborítva. Ezen falromok *Faule-Albenak* neveztetnek. Hasonló mohos falmaradványok találhatók még a közellevő hegyek, mint *Csate*, *Oklos*, *Lapiutra*, *Rossie* és *Muntsel* csúcsain, melyek rendesen *Gredistienek* azaz várnak neveztetnek. Felvárosvíznél azonban sajátlag, mint a szerző alább említi, római téglák és cserépdarabok találhatók, nevezetesen a sebes folyó által mindkét partjára kimosva. Ugyancsak a folyó mentében balpartján *Alsóvárosvíz* alatt megerősített, falakkal környezett s meglehetősen fentartott római táborhely áll, egész a castrum nyugati oldaláig, mely a folyó áradásainak kitéve sokat szenvedett. Sokat regélnek az itteni és még inkább a határos Romos vagy Ramos vidéki gyakori drága leletekről.

53. Fiskal Gredistye nevű újabb falucskánál a Valye Mike völgyében emelkedik a Firtosi hegy, a Mutya és Szeszu Popilor magaslatok felett, s innét vonúl el a Kununy mészhegység egész *Kulmya Aniesulujig*, hol a meredek nyugoti oldal benőtt lejtőjén találtattak nagyobb számban a Lysimachos és Kosonféle feliratú aranyok : *ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΑΥΓΕΙ-ΜΑΧΟΥ* és *ΚΟΣΩΝ*.

Ackner itt megjegyzi, hogy miután ezen vidéket, különösen a Karpátok e részét a Sily és Marosvölgy, Szeben és

Hátszeg közt ismételve s utólszor Neigebaur társaságában is bejárta, mindketten csakhamar meggyőződtek arról, hogy Firtostól vagy Vurtopetól egész Melejaig terjedő, és nevezetesen a hegykúpok és őserdőségek közt rejtelkedő várromok, valamint a régeből itt talált legtöbb tárgy, egészen más jellemmel bírnak, mint Erdély lapályain előjövő római régiségek. Több görög, nevezetesen arany érem találtatott. A várromok magas meredek hegyhátakon és csúcsokon körüdomú építmények, a téglák sokkal nagyobbak vagy eltérő alakúak. Szóval a régi építménymaradványok minden tekintetben eltérő típussal bírnak.

Lejebb azonban egy mérföldnyire, az új falucskától északi irányban, ismét római tárgyak találtattak: úgymint két római feliratos kőlap, római ezüst érmek ötszáz darabon felül; köztök számos consularis érem, s majdnem valamennyi császár érme egész Trajanig, de ennek még Dacicus mellékneve nélkül; mi arra mutat, hogy még Dacia meghódítása előtt jutottak ide. Legnagyobb részek Vespasianától, Titus és Domitianustól származik. Az utóbbi, mint tudjuk, csak adófizetés által eszközölhetett békét Decebál dák királytól. Az említett két felirat már Neigebaurnál (Dacien) közzé tétetett. De mivel az elsőnek olvasását mind Neigebaurnál, mind pedig a Landeskunde 1844. I. köt. 11. füzetében, ismételt vizsgálatai nyomán hibásnak véli, ezen helyesebbet közli:

V I C T O R I Æ
A V G. P R O S A
L V T E I M P
A N T O N I N I
A V G. M S A
T I V S P R I S
C V S L E G A V S
P I V S P R. P R.

Ezen feliratos kövek, melyeket Bécsbe szándékoztak vitetni, jelenleg Szászvárosban Ackner Frigyes vásáros udvarában láthatók, az épület egyik külső szögletébe beillesztve.

54. Romos, mintegy másfél órányira Szászvárostól fekvő helységről felhozza a szerző, hogy a szomszéd Alsóvárosvíz alatt már érintett regék szerint, itt az ekéhez és

szántó eszközökhöz hasonló nehéz aranytárgyak találtattak, s innét elvitettek; miről azonban tovább semmi bizonyosat sem tudni. Minap, úgy mond, itt ismét több antik bronz tárgy találtatott. Nagyobb részét Pestre jutottak; a mi Szászvárosban maradt, Dr. Lészai birtokában van. Ez kisebb nagyobb karperecekből áll, és egy 20 egész 24 hüvelyk hosszú sajátzerű lánczból, melynek részletei nem köralakú, monorú vagy szögletes tagokból vannak összeállítva, hanem különféle alakú mozgékony ékességeket képeznek. Ugyan az, ezen vidék egyéb régiségein kívül, nagy számú római család- és consularis-érmeket, byzanci aranyokat, antik arany gyűrűket vésett kövekkel, heliotropos, carniol és onyx gemmákat, intagliokat és cameákat bir. Még kitünőbb és rendezettebb volna ugyan ott Lorényi József tanácsnok érem- és régiséggyűjteménye.

55. Ferdő. Szászvárostól éjszakfelé kétórányira a Maros jobb partján, a dús Rézhegység alján, Gyógytól félórányira, meleg gyógyforrásokkal. Fekvése inkább megfelel Ptolomaeus *Hydatajanak*, mintsem a peutingeri tábla *Ad Aquas* helyének (l. felebb Kalánnál). Hogy ezen gyógyfürdő már a régi időben használtatott, tanúsítja a travertisben vésett mintegy 24 láb átmérőjű fürdőmedence, melybe ugyan most vizet nem lehet eresztetni, mintán 20 lábbal magasabban áll a jelenlegi vízforrásnál. A vízforrások ugyan is mind mélyebbre furódnak, míg a mészrétegek feltornyosodnak. A forrásoktól félmérföldnyire délnyugotnak, közvetlen a Marosvölgy szélén, szinte nagy római telep gyakori nyomai, valamint:

56. Csikmó, a Ptolomaeusi Zeugma felé hasonlóan római castrum maradványai vehetők észre.

57. Gyógynál, félórányira Ferdőtől, a Magura hegységen, mire közbenvetve mondja Ackner, hogy Erdélynek (tudtomra Magyarországnak is) számos hegycsúcsa viseli ezen nevet, — 24 darab ékesség s aranyérem találtatott, melyek a bécsi Antiken-Kabinetben őriztetnek.

58. Nagyág, Erdély legdúsabb aranybányája, mint a szerző észrevétele szerint már magyar neve is jelentené; régibb aknák véletlen felfedezése által 1747 óta újra műveltetni kezdett. Kétségtelen római bányákra mutatnak itt azon számos

aknák, melyek még a puspakor használata előtt tüzeléssel, acél- és vas-eszközökkel törettek. Ezek közül egyes nyílások 10—12 öl hosszúságban alig három láb magasak, úgy hogy csak négykézláb lehetett beléjük mászni s onnét hasonlóan fordulás nélkül kellett kibujni.

Hasonló régi bányák, ha nem előbbi, úgy bizonyára a római korból találatnak :

59. Bojcza mellett Kajánél patakánál,

60. Bródon,

61. Csében,

62. Kőrösbányán, hol egy ottani bányafelügyelő számos római bánya-vaseszközt birt, melyeket ezen aknában talált, s közülök egygyel Ackner régiséggyűjteményét is megajándékozta.

63. Rudán, az erdős hegységben, maig nem csak a római bányászat nyomait látni, de minap egy négy láb magas és két láb átmérőjű kőtfülű öntött vasmoszár is találatott.

Visszatérve ezen bányahelyekről a Maros balpartján levő régi római útra :

64. Alvincz mellett, hol az aranyfövényes Pín folyó a Marosba ömlik, régi római telep maradványai látszanak ismét ; hasonlóan

65. Oláhpían falunál a folyó mentében, hol maig Erdély egyik legnevezetesebb aranymosóhelye van, a régi római aranymosásnak is nyomai mutatkoznak. Gyakran találatnak még itt fejszék, lándzsahegyek, cserepek, téglák, kisebb házi-eszközök, ezüst érmek : Apollonia-, Dyrrhachium-, Thasos- és Maroneából, más ékszerek, például egy szép arany mellű sat. A vidéken levő számos verem és mélyedés szinte a kimerített régi aknák nyoma.

66. Csoránál, az előbbi helytől nyugotnak 1821-ben különféle ezüst antik ékszerek találatnak, melyek a bécsi Antik-Kabinetbe jutottak.

67. Várallya és Alvincz közt, hol oszloptöveik és más antik kövek szabadon hevernek az udvarok és házak előtt, az előbbi római úttal vöröstoronyi mellék ága találkozik. Ezen utóbbi Talmesnél Szeben és Hamersdorf között, azután Kleinschauern, Kleinpold, Reussmarkt, Reichau, Mühlbach és Lan-

gendorf mellett egyes helyeken még felismerhető, de már inkább csak a vizsgáló buvár, mintsem a felületesen szemlélő által, miután ásó és eke folyvást pusztítják.

68. Szászsebes (Mühlbach) más tárgyakon kívül nevezetesen több itt kiásott feliratos kövel dicsekszik, melyek Seivertnél (Inscript. Monum. Rom. in Dacia) 49, 52, 81 és 229 számok alatt közöltetnek. ¹⁾

69. Réhó (Reichau) mellett útcsinálás alkalmával feliratos s arabeskekkel ékesített sírkövet ástak ki, valamint számos római és görög bronzérmet. Az előbb említett feliratos márványlap a helység oláh templomának ajtajánál látható.

70. Szerdahely (Reussmarkt) és Kis- meg Nagy-Apold közt a római út nyomain kívül még egy nagyobb római városnak maradványai mutatkoznak, a számos fal- és tetőtégla darabok, épületromok, edény- és hamvveder-cserepek által, melyek különösen a szántás és egyéb mezei munka közt vetődnek fel. Seivert (Inscriptiones) szerint 173 számú felirata itt találtatott. Hasonlón egy nagyobb emlék, mely a szászsebesi úton egy magányház szögletköveül szolgál, s koszqrúba foglalt hét alakot mutat. Alsó része a felirattal együtt hiányzik.

71. Nagy-Apoldon (Grosspold) az előbbihez hasonló dombormű hat alakzattal látható, az ottani evangelicus gót egyháztorony kapuzata fölött falba illesztve. Ezen vidéken,

¹⁾ Mellékesen megjegyzem, hogy az itt Seivert munkájából idézett 52 számú felirat nehezen találtatott Szászsebesen, miután hamisnak bizonyult be. Seivert idézett munkájának birtokomban lévő egyik példányában, mely Kantanchiché volt, az 52 számú feliratnál ezen derék tudósunk következő, kétségtelenül helyes megjegyzését találok: *Non credo hanc (t. i. inscriptionem N. LII.) in ullo lapide exstitisse. Neque Romana est, sed a pluribus male consarcinata, qualis est Bonfiniana Nr. CXXII. (érti a Seivertnél ezen szám alatt közlött feliratot Bonfinis Dec. I. Lib. I. és utánna mások szerint, mely mellett szinte, valamint az egész könyvön át Kantanchich érdekes saját kéziratú megjegyzései állanak). Azután folytatja: Mirare doctum Virum (érti Seivertet), tamquam genuinae sint (t. i. inscriptiones) utramque lectione dignatum. Sane principium huius e priore (t. i. a Seivertnél olvasható 51. szám alattiból, mely hasonlóan kezdődik) aut simili COL. VLP. TRAIN. SARM. quae pro colonia Dacia Ulpia Trajana Sarmiz, monstrore heic legi videor.*

valamint *Kis-Apoldon* gyakran találtak római érmek is. Nevezetes azon 1778-ban történt eset, midőn egy nagyapoldi paraszt szántóföldén egy urnának vagy más edénynek, mint vélik, arany fülére akadt. Nehány krajczárért árulgatta, de vevője nem találkozáván, esetleg vagy hogy mások tanácsára a károlyfehérvári pénzverdébe vitte, hol a beváltó nem gyánítva a földműves tudatlanságát, néki a megfelelő tetemes összeget kifizette, mi által a szegény ember annyira megzavarodott, hogy beteg lőn és meghalt.

Az említett római út mellett fekvő további római telepek már is Olt folyó mentében esnek, s ezen vidék átnézeténél jönnek majd tekintetbe, míg a Maros mentében folytatva vizsgálatunkat következik a :

72. Gyulafehérvárnál és a Maros jobb partja közt

73. Marosportonál állott, Daciának *Ulpia Trajana* után legterjedtebb telepe *Apulum*. Hogy az itt eddig kiásott mintegy 281 feliratos kő és 70 vagy 80 darab más antik tárgy még a Sarmisegethusa helyén felfedezettek számát is meghalladja, okát szerző annak tulajdonítja, hogy az itteni folytonos erődítési munkálatok alkalmával gyakori ásatások történnek, valamint, hogy az erre vivő kereskedelmi útakon uralkodó élénk forgalom, a nagyobb városok, mint Szeben, Szászsebes, Enyed közelsége, s az itteni régiségvizsgálók s archaeologiai gyűjtemények a kutatásokat előmozdítják.

Különösen kiemeli az utóbbiak közül a *gróf Batthiány*-féle püspöki csillagdával és könyvtárral összekötött régiséggyűjteményt, mely különösen a közellévő vidéken talált tárgyakat foglalja magában. Sok érdekes tárgyat gyűjtött itt össze a várórség káplánja *Thalson* ur is.

74. Kisfalud mellett, Gyulafehérvártól három negyed-óránnyira éjszakknak, az Ompoly folyó mellett, s a leereszkedő hegység alatt egy római vízvezeték nyomozható néhány lábnyira a föld alatt, mely L. XIII. (azaz legio XIII.) jeggyel jelölt nagy római téglákból áll. Kisfaludtól, a régi római út, az Ompoly folyó partján *Ompolyicza* melletti márványbányaig s egész Petrozánig és Zalatnáig vezetett. Hogy ezen márványbánya régente szinte használatban volt, félreismerhetlen nyomok tanúsítják.

75. Tótfalu mellett a márványtöréssel átellenben levő Sziklaormon egy régi kolostor, az egykori *castrum S. Michaelis* maradványai állanak. Ezen kolostor kapuja alatt találtatott Seivert szerint azon nevezetes kőtábla, melynek felirata nála 175. sz. alatt olvasható.

76. Petrozán közelében és

77. Zalathnától mintegy félmérföldre népes város virágzott egykor, hol most már eke és ásó dolgozik, s csupán a vidék halmos egyenetlenségei és a körakások ismertetnek még rá. Köleséri Aurariaja szerint, még 1717-ben alapfalakat, egész sor római épületet, útca vonalokat, oszlopokat, támoikat, ívezeteket, sőt lakásokat is talált volna itt. Dr. Reinhold közlése szerintis, mond Ackner, Zalathnán még néhány év előtt négyszög kövek, oszlopok, szobrok, feliratok, különféle alakú téglák ásattak ki. De most is még ásás alkalmával a szerencsés véletlen által egy és más előkerül. A hegyoldalon is Petrozán és Zalathna között, az Ompoly folyó balpartján terjedt római substructiok romjai és számos téglatöredékek vehetők észre. Itt is, hasonlóan mint Sarmisagetusában, Apulumban és Salinae-nál, két helyütt római vízvezeték nyomai fedeztettek fel egy magányház pinczejében; mintegy öt lábnyi mélységben foly a nagy mennyiségű tiszta ivóvíz.

78. Abrudbánya, Zalathna vidékével együtt régóta dús aranybányákkal bírt, honnét már régen *Auraria* név alatt volt ismeretes, mint az inscriptiók tanúsítják. De hogy *Alburnum*nak is neveztetett, különösen az okiratokban, kimutatta Massmann a *verespataki* viasztáblákról irt munkájában (*Auraria Dacica*), e szerint ezen városok neve *Alb. Majus* és *Alb. Minus*, valamint *Auraria Magna*, vagy *Major* és *Minor* vagy *Parva* is volt. Mostani nevök is Zalathna és Gross-Schlatten, Abrudbánya, a szláv zlato, arany szótól eredne. Számos bánya-hivatalnév jön elő a márvány oltár- és votívtáblákon, sírköveken, sarkophagokon és nagyobb téglákon, melyek közül néhány még szétszórva található a városkában, míg a többi innét széthordatott. Ezeken, mint előbb említők, nem csak egyes bányafelügyelők czimei és nevei olvashatók, úgy-mint: *procuratores aurariarum*, *quaestores aurariarum*, *duum-, trium-, quatuor-viri A. A. A. F. T.*, *coactores* sat, hanem egész társulatok czimei

is; mint *collegium aurarium, fabrorum, hecatenorum, dendrophororum, negotiatorum*. Bővebben taglalja itt Ackner, mily jelentékeny hivatal és méltóság volt a bányák *procuratorsága* sat. Abrudbánya (Gros-Schlatten, Altenburg) az egykori római Alburnum majus vagy Auraria magna volt már akkor is, valamint jelenleg az aranykeresők beváltóhelye. Ilyen *aurilegulusra* vonatkoznék a határban nem régen talált következő felirat :

L V C I
A V G V S
I M P V E R I A
A R M E N I A
T H R A
M A X I M I
L I B E T F A M I L I A
E T
L E G V L I A V R A R I A.

79. Verespatak, ezen helynek dús aranybányai által lett sajátlag az e helytől egy órányira fekvő Abrudbánya nevezetössé. Az itteni régi bányák nyomai mutatják, mily nagyszerűen és mily erélylyel művelték a rómaiak a bányászatot. E tekintetben legnevezetesebb az aknák azon része, mely Csetate-Mare-, és Csetate-Mika-nak neveztetik. Álmélkodásra ragadtatik a vizsgáló a roppant sziklák köralakú befurása által, mi egy nagyszerű amphitheatrumhoz vagy, úgymond, méginkább a kialudt tűzhányó craterhez hasonlítható. Könnyen rá lehet még itt ismerni az újabb és régi munkálatokra. Ezek aknái ellipticus alakban vésettek a kemény sziklába. Lehet, hogy némelyek még az ős dák korból valók, de legtöbb kétségtelenül a római korszakból származik; ezt tanúsítják a gyakran található római bányaeszközök, lámpák, ékszerek, feliratok, edények, urnák; s ámbár ezek nagyobb része innét szinte széthordatott, mégis helyben még számos antik köemlék látható a házak falába illesztve. Nevezetesen egy tehetős oláhlakos udvara bemeneténél teljes római portale van alkalmazva; mellette több domborművel, arabeskekkel, s alakokkal diszlő emlékkő, valamint egy sarkophagfedél is ülőpadúl szolgál. A tulajdonostól hallotta Ackner, hogy közel lévő

földén is szántás között négyszögű kövekkel befoglalt sírboltra jutott, melyben más kisebb tárgyak mellett cserép- s üvegedényeket s ezekben hamut talált, mit Abrudbányán eféle tárgykedvelőknek, úgymond elajándékozott.

A szerző itt még bővebben felemlíti a *verespataki* bányákban lelt *viaszos lapok* felfedezését, mit már *Massmann* „*Libellus Aurarius*“, *Érdy* „Erdélyben talált viaszos lapok“ czímű munkáiból és *Detlefsen* bécsi akademiái értekezéséből (*Sitzungsberichte d. k. Akademie XXIII. köt. 601.*) ismerünk.

80. Offenbánya négy órára Verespataktól, szinte a római bányászat nyomaira utal; régi aknáiban számos bányaeszköz: kalapácsok, vésők, lámpák sat. ásatnak ki. Az *Emericiféle* Miklósaknában a római nyílások falain D betű látható többszörösen bevésve. Offenbányánál kezdődnek szinte az Aranyos folyó mindkét partján elterülő római aranymosások helyei, melyeket halmok és mélyedések jelelnek, és a néphagyomány említ. Ezek még *Lupsán, Bisztrán, Topánfalván, Vidrán* sat. átvonulnak egész a bihari hegységig. Még itt a hely közelében találtatott szinte egy aranymosólap rézből, melyek másképp rendesen fából készültek. A hegycsúcsokon is gyakran találni érmeket és római anticagliákat.

Visszatérve a bányahelyekre vezető ezen római mellékútról, az Apulumba menő marosmenti főútra, melylyel a peutingeri táblán kijelölt s a Küküllő folyó völgyébe vivő másik főút egyesül, általában elősorolja azon helyeket, melyeken több vagy kevesebb római emlék találtatott, úgymint: sírok, hamvvedrek, feliratok, edények, görög és római pénzek, fegyverek sat. csupán azt jegyezve fel külön, a hol római telepek s megerősített táborhelyek nyomai mutatkoznak, vagy más nevezetesebb tárgy jött elő. Az előbbihez tartozik legelől is:

81. Korom, az e nevű folyó és a Kis-Küküllő ágánál, hol gyógyforrások is találatnak.

82. Al- és Fel-Sófalva, hol 1840-ben székely lakosok által találtattak azon nevezetes aranytárgyak, melyeket *Arneth Archaeologische Analekten* czímű munkájában leírt s részint rajzban is közölt.

83. Firtos-Váralja, az e nevű hegy alatt, és

84. Szent-Mihály, számos falrommal és LEG. IV. HIS

bélyegű téglákkal. Két itt talált eddig kiadatlan feliratot is közöl Ackner :

1) I. O. M.
T V E T I V S
. . E V E R V S
P R A E F C o H I
.
.
.
.
V S
L. M.

2) I. O. M.
C. I V L. I V L I A
N V S P R A E F
C o H I I I I H I S P
E O D O M R o M
V. S. L. M.

85. Tibod, 1854-ben itt egy székelylakos 800 darab római császári ezüst érmet talált.

86. Székely-Udvarhely, hol a reformatus collegium a vidéken összeszedett régiségek — különösen görög és római érmek — kis gyűjteményével bir.

87. Segesvár. A római régiségeknek régóta egyik jelentékeny lelhelye, nevezetesen a Küküllő balparti magaslatán fekvő *Burgstadl*, hol falromok, római téglák töredékei, cserepek, hajtúk, bronzcsatok, aranygyűrűk vésetekkel, görög és római pénzek, a Seivertnál 212 és 258. szám alatt közölt feliratok találtattak. 1847-ben az erdélyi Honismereti egylet is sikeres ásatásokat tettett itt. Az evang. gymnasium régiséggyűjteménye azonban az utóbbi forradalomban feldúlott és kirabolttatott; most újra a tanárok gyűjteményei által gyarapodik.

88. Paratáj (Pretai),

89. Eczel (Hetzeldorf),

90. Tobiás (Tobsdorf) helységek között, különösen a két utóbbi mellett levő Hodos erdőség magaslatai területén nagy terjedelmű sánczok mutatkoznak, melyek néhol még ölnyi mélységűek. Itt, nagyobbára Tobiás felé számos cserép, s faltégla, római érmek és fegyverek találatnak.

91. Megyes, itt az evang. gymnasium tanárai kezdik a vidék régiségeit gyűjteni.

92. Bassen helységben számos bronzfegyver találtatott.

93. Völz helységben találtatott egy aczélbélyeg, babéros fő vésettel és L. VERVS AVG. PARTH. MAX. másik felén IMP. VII. COS. III. PP. felirattal. Az imperator felemelt jobb kézzel lovon ül.

94. Tatárlak (Taterbach), innét jutott Ackner gyűjteményébe egy háziisten alakú Mercur bronzból.

95. Asszonyfalva (Frauendorf), hol a falutól nyugotra fekvő magaslaton a Nagy-Küküllő balpartján 120 négyszögöl területen háromszorosan körülsánczolt táborhely látható.

96. Kis-Selyk (Klein-Schelken) és

97. Csicsó holdvilág (Absdorf, Czap) helységeiben mindenütt sánczok, épületromok, edénytöredékek, hamvedrek, bronzfegyverek, római- és görög-nyomatú ezüst- és aranyérmek találtaknak.

98. Mikeszász (Feigendorf), hol Donnersmarkt felé római útnak nyomait lehet észrevenni, s a Seivetrnél 251. szám alatt közölt nevezetes feliratú votivkö találtatott.

99. Donnersmarkt, régóta számos római téglák, urnák sat. lelhelye. Ackner úgy vélekedik, hogy erre ment a főút.

100. Bessenyőn és

101. Bervén (Bluthroth) át, hol mindenütt antik tárgyak találtaknak, — mely a peutingeri tábla szerint *Apulum* vagyis *Gyulafehérvár* mellett találkozott az első főúttal.

Átmenve innét a Maros mentéhez.

102. Sárd, Fehérvártól másfélórányira fekvő helységben sok régi épületfal, valamint erős alapfalak is, 18 hüvelyknyi hosszú, és 12 hüvelyknyi széles téglákból épülve találhatnak. Több itt talált feliratos kő is ismeretes, valamint jelenleg még itt és a szomszéd

103. Igen helységben faragott kövek találtaknak útfelén a lakosok házai előtt.

104. Krakkó, Sárdtól egy órányira, számos régiséggel bővelkedik. A reformat. egyház szentélye csupa kisebb nagyobb római LEG XIII. G. jegyű téglákkal van kirakva, s

nem egy szegényes szalmagunyhó mellett faragott kő látható, mely egykor valami díszépület része volt. Mindezen régiségek részint itt, részint

105. Tíbor felé vezető úton ásattak ki, hol a hegységben, éjszagnak, mintegy félóránnyira fekvő helységben, nem csak számos római téglák s épületromok, de egy régi castrum világos nyomai mutatkoznak.

106. Alsó-Gáld és Krakkó között ismét római út nyomát látni, mely 1346-ban is okiratilag, mint „via lapidea” említették.

107. Diód mellett és különösen

108. Tövis és

109. Nagy-Enyed közt az ismeretes feliratos köveken kívül, számos más kisebb régiség találtatott. Nevezetesen az utóbbi helyen magányházak előtt márványpárkányzatok s római épületek nagyobb töredékei fekszenek. Szép és nagy gyűjteménnyel bírt az enyedi reform. collegium is, melyben sok más tárgy között egy réz *tabula honestae missionis* is volt. Az utóbbi háborúban fájdalom, elpusztult ez is.

110. Felvincznél a Maros jobb partján, Földvárról Tordára vivő út mellett, a falutól mintegy félmérföldnyire fekvő völgyben néhány év előtt *Mythrasnak* szentelt feliratos és két síremlékkő találtatott. Hasonlón 10 négyszög hüvelyknyi nagyságú LEG. V. MAC. bélyeggel jelelt téglák, valamint más ásatásoknál ismét római fedélcserépek, cserépcsövek töredékei és más edények szürke és vörös cserepei. Mindezen nyomok, melyek egész az éjszagnak fekvő magaslatokig Várfalva felé észrevehetők, mutatják, hogy itt római telepek állottak.

111. Székely-Földvár mellett Felvincz felé az úgynevezett Liki völgyben nagy szántóföld területen négyszögű római castrum nyomait látni. Ackner szerint ez még 26 év előtt jobban felismerhető volt. Felvincznek mintegy félóránnyira fekvő egyháza, az egyházi anyakönyv szerint ezen castrum tégláiból épült. Földvártól

112. Gerend felé, ezen helység határán látható a római út nyoma, valamint

113. Harasztoson át is, mintegy mérföldnyire innét

Torda és Várfalva felé, összekötve ezen helyeket. De lehet, hogy egyenesen Felvincz- vagy *Miriszlótól* is vezetett út az utóbbi helységek felé.

114. Várfalva. Az itteni római castrum a tudós történetbúvár *Gróf Kemény József* által lön ismeretessé. Az Aranyos völgyében elnyúló, úgy nevezett *Traján-rétség*: Prat Traján felett emelkedő magaslaton a 300 lépésnyi fensík, amint köröskörül sánczokkal van környezve, úgy egész területén téglá- és cserépdarabokkal van behintve. Hasonlón látni ezt és faragott köveket ott, hol a helység felé vezető kövezett út nyomai mutatkoznak. A faluban is szerte szórva nem csekély a faragott kövek száma, melyek architektonikai díszítményeket, domborműveket, feliratokat viselnek, valamint a tégláké is LEG. V. M bélyeggel. Hasonlón a szomszéd

114. Rákos és

115. Kövend helységekben ily kövek a házakhoz támasztva vagy a falba illesztve vannak.

116. Toroczko és Várfalva közt, de az előbbi helyhez közelebb eső vasbányák a római bányászatra utalnak ismét. Az ottani reform. lelkész birtokában voltak azon római vagy görög viaszostáblák s egy triptychon, melyek a verespatakiakkal a Muzeumba és onnét Massmannhoz jutottak. Az itt levő egyéb római emlékek és feliratok Tordáról hozattak ide Toroczka *Gróf* által.

117. Torda. Hogy e helyütt állott egykor a római *Salinae* nevű város, épen úgy mutatja Ptolomaeus leírása, valamint a Peutingerféle tábla adatainak fok és mérföld szerint való alkalmazása. Ezt tanúsítják az erre vezető római útnak, egy erősített táborhelynek s azonkívül terjedelmes városnak nyomai, végre a régi és most víz alatt lévő sóbányák, honnét egykor Dacia sószükségletét szerezte. A rombadőlt római városnak alapfalai és sánczai leginkább az úgynevezett ótordai magaslaton állanak, s négyszögű alakuk már távolról észrevehető. Ennek éjszaki oldalán állott Bethlen Farkas szerint még a XVII-dik század első felén túl is a nagyszerű kökapuzat, Minerva colossalis szobrával, vértesen és Medusa-fővel. Felismerhető *Koppánd* felé még a vízvezeték nyoma is. Az itt talált votiv- sir- és általában feliratos kövek száma, értetődik

csupán azoké, melyek ismeretre jutottak, 55—60; más tárgyakkal, mint szobrokkal, domborművekkel, házi eszközökkel, fegyverekkel, ékszerekkel sat. együtt a leletek száma felmegy 240-re, az érmeiken kívül, melyek közül csak gr. Kemény József gyűjteményében is 110 darab consularis és 851 darab császári érem volt. A lelhely azonban mindeddig sincs kimerítve. Az esztendőnek minden idénye, különösen a mezei munka alkalmával, esetleg is számos ujat és becseset hoz napfényre. Egyes tárgyak a helybéli és szomszéd nemesi lakokban, a legtöbb azonban Gerenden látható — volt, gondolom, mert azóta az erdélyi muzeumba jutottak gróf Kemény gyűjteményei.

118. Ajton helységben, mely a Tordáról Kolozsvárra vezető s a Számos és Maros völgyét összekötő mellék út közepén áll, találatott azon felirat, melyet Seivert 9. sz. a. közlé tette.

Ezen útnak folytatása a Számos folyó területére vezet, azért visszatérve a Maros mentébe :

119. Maros-Ujvár, a folyó balpartján, a Földvárnál leírt római castrum irányában áll. Sóbányáiban a régi bányászat nyomai, valamint eszközei találatnak; hasonlóan régi, római téglából készült boltozat fedeztetett fel, s egy emlékkő, melynek csúcsos terén lant és szőlőgerezd, egykori feliratából azonban csak DECVR látható. Gyakran előjönnek edénytöredékek is, hamvvedrek, pénzek sat.

120. Maros-Bogáton állítólag az egyház római alapfalra építettett.

121. Gecze határán Maros-Bogát és Földvár közt átvonuló római út nyomai mutatkoznak, hol szürke és veres színű cserépedények és más eszközök is találatnak.

123. Malomfalvánál is a római épületmaradványokat, téglá- és cseréptöredékeket, valamint a római út nyomait is észre lehet venni. Ez

124. Nyáradtón keresztül a folyónak mindkét partján

125. Marosvásárhelyig vonúl, hol egyik útnak nyoma a Maros jobb partján a város átellenében, a másik pedig bal partján a szőlőhegy felé látható. Innét való a Seivertnél 150. sz. a. közlött felirat is. És Benkő azt gyanítja, hogy

itt valami dák vagy római város állott. E vidéken talált több antik tárgy a gróf Teleki-féle könyvtárban őriztetik. Ackner gyűjteménye is bír innét egy kis $3\frac{1}{4}$ újni nagyságú egyiptomi bálványszobrot bronzból, mely *Annubist* vagy *Jupiter Ammont* ábrázol. A durva műnél fogva ugyanis, nem lehet kiismerni, vajjon emberi teste kos- vagy ebfejet visel-e? Az utóbb említett római út nyomai

126. Jobbágyfalván,

127. Csikfalván,

128. Sz.-Márton és

129. Busaházán keresztül egész

130. Mikeháza kolostorig észrevehetők. Itten, ezen római úton kívül, mely két évtized előtt még könnyen kiismerhető volt, egy vár romjait is látni a közelfekvő magaslaton; feldúlt s a földdel egyenlővé tett falromjai és földhányásai terjedelmes tért foglalnak el. Mikeházánál találtak szinte egy mély sáncz ásásánál különféle más tárgyakon kívül, római rézpénzek, vas nyilhegyek, egy bronz fejsze, és $2\frac{1}{2}$ láb magas 2' széles kő oltáralakban, melyet azonban a tudatlan munkások összetörték, úgy hogy a romok összeállításá után csak nehézséggel lehetett olvasni a következőt:

IN H DD

ADRASTIAE

COLLEG

VTRICLARIORVM

Gróf Kemény József, kinek birtokában volt e kő, az utolsó szót VIRICLARIORVM-nak olvasta. Lásd Neigebaurt (Dacien 248).

Ezen mellékútról ismét a Marosmenti főútra visszatérve:

131. Póka helységhez, hol terjedelmes falromok s a Maros mentében vezető római út nyomai láthatók. Hasonlón

132. Szászregennél és különösen

133. Vajda Sz.-Ivánnál még jobban észrevehető.

134. Petelénél (Birk) a Maros balpartján ismét feltűnik. Seivertnél a toldalékban 5 feliratos kő jön elő innét.

135. Görgény-Sz.-Imre. A kies tájékon emelkedő hegyi vár-erősség János Zsigmond, Bethlen Gábor és Rákóczy György székhelyeül szolgált. Ezen római modorban ket-

tős körfallal épült sziklavárat Rabutin osztrák hadvezér 1708-ban ledöntette. Már előbb római erősség állott volna helyén, melynek alapfalaira építették ezen várat az említett fejedelmek. Innét való a Seivertnél 85. sz. alatt közlött feliratos kő, melylyel Aurelius Sabinus páratlan nejének Priscillának emlékét emelt.

136. Görgény-Hodok s az előbbi hely között néhol több lábnyi magasságban földhányásokat lehet észrevenni, melyek valamely jelentékenyebb hosszúdad táborra mutatnak, melybe hármás bemenet s még látható római út vezet.

137. Szászregennél az előbb említett római úton kívül, Ackner megjegyzése szerint Neigebaur ellenében, még más régiségek is találhatók, úgymint római pénzek, fegyverek, urnák sat. A római út, mely itt is *Traján útnak* nevezetik, a felebb említett Sz.-István és lejjebb említendő *Vécs* felé, a Szászregentől egy órányira fekvő sóforrások mellett egész *Dédig* vezet. (132.)

138. Vécs, középkori erődtetésű várán kívül, még a római castrum világos nyomai is mutatkoznak, melynek 213 lépésnyi hosszú oldala végén egy toronynak alapfala, közepén pedig nagyobb épületnek nyoma vehető észre. A Neigebaur által 1847-ben megkísértett ásatások alkalmával mindenütt római téglák és földélcserép, számos vörös és szürkészinű edénytöredék, nevezetesen sok lapos tál találtatott. A castrum melletti kertben még látható római út vezet, melynek felásatása által kitűnt, hogy kövezve volt. Innét való egy csinos aranyozott bronz lámpa Neigebaur birtokában. Ezen római telepnek necropolis is, temetőhelye feltaláltatott a határos erdőben. Ósfák gyöke alatt leltek itt néhány év előtt vagy 40 hamvvedert, de melyek azonnal darabokra törtek.

139. Magyaró, Vécestől 1 mértföldnyire, a Maros mellett, hol régi falak s nevezetesen a gyakori 8 alakú mozaiktéglák találhatók.

140. Déda egy mértföldnyire ismét innét éjszakeletnek a Maros jobb partján, hol a régi vár állítólag római alapfalakra volna építve.

Az Olt folyó mentébeni római régiségek.

Ackner kétségtelennek véli, hogy a Peutinger-féle táblán

látható azon útvonal, mely a Traján hidon keresztül, *Egeta* és *Drubetis* (Kladova és Csernetz) közt, Kis-Oláhországon át vezet, Vöröstoronynál az Olt völgyébe ereszkedik. Ezen út az Oltnak Dunába szakadásától különösen Riminiknél sok helyütt észrevehető. Valamint a legrégibb térképeken is „*Via lapidea imperatoris Trajani*“ és az oláhoknál „*Kalye Traianului*“ név alatt jön elő. Hasonlóan a *Kinzen* melletti ösvényt az Olt balpartján „*Porta Romanilor*“, római kapunak nevezik.

141. Vöröstorony felé, a helység déli oldalán egyes bányáknak vannak, melyekben római bányaeszközök, pénzek, lámpák találtattak. Itt hatolván keresztül Traján daciai hadjáratában, ezen útszoros számos castellumok, tornyok és sánczok által volt védve, melyek azonban romba dőlve, ma már nem egykönnyen lehet ráismerni, mi itt a régi római és mi az új. Római eredetű volna az ország határán álló „*Traján kapu*“ nevű rom; hasonló volt azon erős torony is, mely az Olt és Lauterbach összefolyásánál a mostani Vöröstoronytól egy órányira állott, de mely a víztől alámosva már eltűnt. Későbbi kornak tulajdonítja Ackner az itteni többi vármot, ugymint: a

142. Strassburgit (Arxavia)

143. Lauterburgit

144. Landeskronit és egyebeket; az utóbbi helyen római út nyomait is a vár alatt észre lehet venni.

145. Talmács helység közepén állott, de már is elpusztult torony szinte római eredetű volt volna. Ugyanott említ a szerző egy castrumot, melynek már csak egy oldala maradt fel, a többi hármat a Zód vadvize elmosta. Talmács és Vöröstorony közt, azon hegyen, melynek csúcsán a Landeskroni vár áll, ittott a római út nyoma feltűnik, valamint Talmács mellett is Szeben felé, hol a lakosok gyakran földművelés közt akadnak rá. Hasonlón *Szent-Erzsébetnél* (Hammersdorf), *Kiscsúr* (Kleinscheuern), *Kisapold*, *Szerdahely* és *Rehó* (lásd ezeket fel.) felé, hol még legjobban látható. Néhol kövezete gátszerűleg emelkedik ki. Ezen mellékút az, melyet fenebb Váradgya mellett a Marosnál egyesülni láttunk a Sarmisegetuzai és Apulumi, valamint Vöröstoronytól az Olt völgyébe vezető úttal. Mindezen pontokon, a hol csak nyoma

mutatkozik, római telepek nyomát is észre lehet venni. Megjegyezi erre a szerző, hogy *Uckert* elmosolyodnék, ha látná, mily járatlan erdőkön és hegyeken át *Riesenturg* (Hengebrig), *Disznód* (Heltau), *Orlát*, *Szelistye* helyeken keresztül vitte ezen útat Fehérvárig. Holott a rómaiak ha völgy és hegy közt kellett választaniok, inkább az előbbinél maradtak.

146. Bongárdban (Baumgarten) egy órányira Szebentől, edénytöredékek, hamvvedrek, fegyverek, pénzek találtaknak.

147. Szebenben az új német város alatt vannak már egészen eltemetve egy nagyobb római város romjai. Megemlítettő itt a Bruckenthal-féle muzeum s az evangélikusok gymnasiumának régiségtára és éremgyűjteménye.

148. Sz.-Erzsébetben (Hammersdorf) még fal- és fedéltéglák, valamint régi épületek, talán az előbb említett egykori római város nyári-lakainak alapjai találtaknak. A határos völgyekben is edény- s urna-töredékek jönnek elő; római és görög pénzek is, bronz fegyverek, házi eszközök, házi-istenek, sőt házi-oltárok mészkőből s felirat nélkül találtaknak. De ugyanitt számos márvány szobrokon és műtárgyakon kívül feliratos kövek is előjöttek, melyek közül hatot Seivert is: 82., 105., 140., 161., 205. és 203. sz. alatt ismertet. Ackner mondja, hogy ezen felül még többet is ismer. Mindamellett nem határozható meg, mi volt neve ezen Szeben melletti római telepnek vagy gyarmatnak, mely majd *Ziridava*, majd *Cedonie*, majd *Praetorio*, vagy *Castra Trajana* sat. nevek alatt gyanítottak. Itt létezik a helységben lelkészkedő szerzőnek, *Acknernek* becses régiséggyűjteménye is. Ezen helytől fogva a cserépedények, hamvvedertöredékek folytatólag még

149. Kiscsúrnél (Kleinscheuern) és

150. Roszcúrnél (Reussdörfchen), többnyire a vízszakadásoknál és sánczokban mutatkoznak.

A mellékútról, mely a Maros-mente felé visz, az Olt völgyének főútvonalára visszatérve:

151. Fenyőfalva (Girschau) mellett néhány ezer lépésnyire Szakadat felé, az Olt jobb partján kellett a peutingeri tábla mérföld-száma szerint állani a *castra Trajana* helynek, ámbár sem a névnek, sem a castrumnak nem ma-

radt fen nyoma. Utóbbi, szerző véleménye szerint, a ragadozó folyam mosta el. Erre mutatnának a régi fegyverek és különösen antik cserépedények töredékei, melyek a vízsza-
kadásokban találtak. De különösen erre utal az alig fél-
óránnyira terjedő necropolis, mely a Harbach és Olt völgye
közt levő hegyháton elterjed. Terebélyes tölgyek között 300
sirt számít még, és talán többet is számított, mert némelyek
kincskeresők által felásva, behorpadtak. Ezen temetőhely
mintegy 1800—2000 láb hosszú és 400 láb szélességű tért
foglal el a hegység mentében sorban fekvő sírhalmokkal. A
halmok köralakúak, magasságokra és terjedelmekre különbö-
zők. Míg némelyek jelentékenyek, addig mások lelapulva a
földszínenél alighogy valamivel emelkedettebbek. Mindannyi
ös tölgyekkel van körülvéve vagy beültetve. Ezen tumulusok
közül különböző időkben mintegy negyven felásatott, s alat-
tok, egyarányban a földszínnel, melyre a földrakás fölhánya-
tott, mindenütt tüzelés nyomai, faszén, hamu, meszesedett
csontok, nagyobb kisebb hamvvedrek, edények közönsége-
sen széttörve s a fák gyökerei által átnölvé találtak. Néme-
lyekben nagyobb urnák is voltak, hamuval betömve, s ki-
sebb hamvvedrekkel, elégetett gyengébb csontokkal vegyítve.
Más halmokban ismét csupán edénytöredékek, különféle alak-
zattal, lapos csészék, palaczkocskák, táczák, földök, s rit-
kábban vas nyílhegyek, réz és bronz római meg görög érmek
(Antoninus Pius, Corcyra), ékszerek, karpereczek, gyűrűk
sat. találtak. A szerző említi még, hogy egy kiszántott
kigyókö baltát is bír innét gyűjteményében, megjegyezve,
hogy hasonló serpentinkő eszközök gyakran előjönnek római
fegyverek mellett is, alakjuk különféle. Majd fejszékhez és
kalapácsokhoz hasonlítanak, kerek lyukkal átfúrva a nyel al-
kalmazására; majd véső és ék formájok van. Gyűjteményé-
ben nyolcz ilyen darab találtak, s mindegyik más alakú.
Ugyanazt mondhatom saját gyűjteményemről. Ackner ezeket
ó-német (akarta talán mondani kelta) eredetűeknek tartja s
megjegyzí, hogy a népnél mennyköveknek (Donnerkeile) ne-
veztetnek.

152. Földvár és

153. Mártonhegy (Martinsberg) között római nyo-

mokra utalnak antik fegyvernemek, edénytöredékek s arany császár érmek leletei, honnét az itt észrevehető várromok is jelenleg *Aranyvárnak* (Goldberg) neveztetnek.

154. Sz.-Agata (Agnethlen) mellett, a római leletekben egyébkint szűkölködő Harbach völgyben találtatott egy több mázsányi nehézségű, 5' magas oltáralakú sírkő, mely jelenleg a templom-erőddel (Kirchencastell) átellenben levő lakháznak szögletköül szolgál, rajta a következő felirattöredék olvasható:

D. M.
LICINIA
VIATER —
VIX — —
A — — M
MVS

155. Gezés az előbbi helytől éjszának két mértföldnyire. *Báró Splényi Mihály* gyűjteményében több érdekes tárgy közt látható Herculesnek 3 hüvelyk magas bronz szobra, bronz kulcs, terracottából lámpa három kanócra, vörös edény szűk nyakkal, üveg lacrimatorium, nagyobb és kisebb balták sat.

156. Kis-Sink (Kleinschenk), Földvártól felfelé másfél mérföldnyire fekvő helységben római fal- és fedél-téglák, edény- és hamvveder töredékek, bronz, ezüst sőt aranyérmek is, valamint más eszközök találtatnak. Mintegy félórányi távolságban az Olt jobb partján felfelé római castrum nyomai látszanak, de melyet már a kapa és eke feldúlt; csak néhány a földszínén felül valamennyire kiálló szöglettorony daczol még a pusztítással. A téгла- és cseréptöredékek ittott felhalmozva láthatók a szántóföldeken. Az itt lakott lelkészek közül többen római érmek jelentékeny gyűjteményével bírtak. Ackner is bír az utóbb elholt lelkész gyűjteményéből több császári érmet s *MS* betűkkel jelelt téglatöredéket.

157. Fogaras mezővárosban, valamint a hegyentúl fekvő

158. Sáros helységben római érmek és különféle fegyvernemek találtattak, úgymint fejszék, lándzsák, gerelycsúcsok, sarlók, véső-alakú fegyverek, nyilhegyek, egy sisak

és kard, mind bronzból zöld patinával bevonva, hasonlóan más tárgyak is, mint ékszerek érczből, házieszközök, egy csonttöredék sat. Épületrom maradványok, melyekből az itteni római telepre gyanítani lehetne, eddig nem mutatkoztak.

159. Gáltő helységénél, Hévízzel átaellenben az Olt folyó mindkét partján világosan láthatók még a megerősített római táborhely romjai, valamint az épített hídő, melynek hídja a *Pons vetus* egykor a két tábort összekötötte, most a hídő azonban folyvást pusztul jó téglái és használható anyaga végett. (Lásd erről Archiv des Vereins f. Siebenb. Landeskunde I. 3. füz.) Gáltő magoslatain is, jelenleg kertek által eltakart jelentékeny épületek állhattak, romjaikat még részint itt, részint pedig a gáltői egyházon és a helység lakain látni, a mint a nagy négyszögművek, oroszlánalakok, feliratoskövtáblák sat. a falakba illesztettek. Lásd ezekről alább Héviznél is.

160. Héviznél, a folyón túl, az Olt jobb partján Gáltővel átaellenben egy erősségnek embernyi magasságban emelkedő sánczait látni, hosszában mintegy 300, szélességben 233 lépésre. A folyó mellett levő részének középefelé nagy téglá- és mészműhalom mutatkozik; mit Ackner a tábor kapu-épülete helyének vél. Hasonlón a bemenetnél balra fekvő porlaszokat a praetorium romjainak tartja, mint az, az itteni római castrumokban rendszeren előjön. Ezen tábor s a folyó közt, az említett kaputól jobbra, köralakú épület nyoma látszik; ellenben a folyónál 240 lábnyi hosszúságban állott falnak alapja mutatkozik. A táborban megkísértett ásatásoknál mindenütt erős kőből, bélyeg nélküli téglából és mészből épült falakra és fedécserepekre jutottak. Egy csinos lámpa is férfalakkal és GMMTILS felirattal találtatott. Nagy érdemet szerzett magának itt a *Steinburg* család, atya és fiú; az által, hogy a jelesebb régiségeket gyűjteményeik által fentartották. Az itteni lelkészek és mások által is egyes és más a tudomány számára megmentetett.

Az itteni régiségek közül négy vagy öt feliratos táblát is említ a szerző, de melyek nagyon sérültek. Az első votívtábla Donatus Praefectustól, Aesculápnak és Hygeának szentelve, mely a gáltői evangel. templom szentélyének falába felfordítva

illesztetett. A második votívtábla Marcus Aurelius Antoninusnak (határozatlan, vajjon az öregebbnek-e vagy ifjabbnak, Caracalának) szentelve, *Kőhalmon* (Reps) Steinburg kertjében őriztetik. Harmadikon ugyanott a sérülés miatt csak ONINFAN sor vehető ki. A negyedik, úgy látszik, a hídra vonatkozik PONTEM . . . F olvasható felirattal (talán Ponte vetere, Pons Vetus) és *Hévizen Teuffer* őrnagy udvarában található. Az ötödik szinte Hévizen egy nemesi lak udvarán áll, oltáralakú mészkö, de annyira meg van rongálva, hogy csupán AF.. CS betűk olvashatók alsó párkányzatán. Három ülő s első lábaikra támaszkodó, fekete basaltból vésett oroszlán szinte a *gáltói* egyház tornyának hátulsó oldalfalába van illesztve. Egy részlete a kökapunak, 2½ lábnyi oszlop-törödéke, szinte Kőhalmon a Steinburg-féle kertben van felállítva, más antik tárgyakkal együtt. Általában a fen dicsért *Steinburg Móríz* nem csak hogy saját gyűjteményében sokat megőrzött az itteni római telepeken feltalált régi érmekből és más tárgyakból, de azonfelül még sok becseset ajándékozott a *sebeni b. Bruckenthalféle museumnak*.

A legnevezetesebb tárgyak közé számítható a majdnem 12 hüvelyknyi hosszú és kitűnő művészettel dolgozott, 9 font nehéz bronz kéz, mely a jelen század első tizedében ásatott ki ezen római telepen, és valamely colossalis szobornak töredéke, melynek nagyobb része valahol elásva vagy az Olt folyóban elsüllyedve lappang. Nem kevésbé érdekes egy vértnek 3½ hüvelyknyi átmérőjű köldöke, úgy nevezett *omphalos*, mintegy 3 hüvelyknyi emelkedéssel, körülvéve 2½ hüvelyknyi széles szegélylyel, bronzból, ezüsttel lemegezve s aranyozott ábrákkal. Hasonlón töle bír a museum egy vörös cserép lámpát CASSI (Júl. Opus) névvel, két bronz baltát, lándzsákat, nyilhegyeket, bronz áldozatkést, hasonló tálat, gyűrűt sat. Ackner gyűjteményébe jutottak innét a gáltói lelkész által 1. három hüvelyk nagyságú bronz szobor, előre lépő helyzetben, sisakkal, rövid hadköntösben, övezve, hátán könnyű podgyászt visel, bal karján három szögletű vértet, letört jobbujában, úgy látszik, lándzsát tartva. 2. Diana-fő félholddal homlokán, úgy látszik, hogy bronz edénydiszítmény részlete lehetett. 3. Kis phallus. 4. Két áldozatkész, egyik bronzból,

másik vasból. 5. Kardtöredék érczből. 6. Eke vasból, felé-nyivel kisebb a most használatban levőknél. Végre több császári érem és meg nem határozható tárgy.

161. Garád (Stein) helységben Kőhalom mellett gyakran találtattak már római fegyverek, úgymint számos balták, lándzsák, gerely- és nyílhegyek, kardtöredékek mind bronzból, hasonlóan római érmek korintheta érczből és ezüstből. Ackner gyűjteménye több tárgyat bír innét.

162. Kőhalom (Reps) városkában szinte több hasonló tárgy jött napfényre. Nevezetesen nyugoti oldalán, azon basalt szikla alatt elterülő szántóföldeken, melynek csúcsán a várrom áll, számos római érem és más antik tárgy kerül elő még évenként a mezeti munka alkalmával. Innét való sajátlag azon harczos szobra Ackner gyűjteményében, mely Hévíz alatt leiratott. Valamint itt van a Steinburg családnak az ott említett gyűjteménye.

163. Benne (Mehburg) Kőhalom mellett; itt is szórványosan előjönnek régiségek és különösen érem-leletek. Nevezetesen az ugynevezett *Vár* (Burg) alatt görög és római pénzek ásattak ki. A várromokból már keveset látni.

164. Sővényesség (Schweischer) helységben, a két előbbi hely között, még római falnyomokra s edénytöredékekre is találni, mi római telepre mutat.

165. Bibarcza falván *Benkő* szerint (I. 548) római erősség létezett volna, s hamvvedrek is évenként találatnának.

166. Oltszem *Benkő* szerint itt is római castrum létezett. A falu mindkét végén levő hegyen csakugyan várromok látszanak; de azon olvashatatlan felíratos köveknek, melyeket *Dr. Scheint* (Land und Volk der Szekler) munkájában említ, Ackner és Neugebauer szerint jelenleg semmi nyoma. Gyakoriak ellenben a római réz és bronz császárérmek. A tudós *Benkő József* adatai e tekintetben annál nagyobb figyelmet érdemelnek, mert mint született székely és reform. lelkes a Bibarczafalvával és Oltszemmel határos Közép-Ajtán lakott, hol legjobb alkalma volt ezen vidék átvizsgálására.

167. Várhegynél a Feketeügy folyó mellett egy lapos homokhalomban hamuval és földdel tölt számos hamvveder találatott, melyek bizonyos rendben voltak a homokos

földbe beállítva. De a parasztok által nagyobb részt összetörtek, és csak egy pár jutott közülök az itt birtokló *Gróf Nemes* család által *Szebenbe*.

168. Torjánál a vadon hegységben és medverengetekben igen régi ugyan, de nem római épületek láthatók.

169. Büdös melletti *Bálványos-vára* romjai sem római eredetűek, mint erről még alább lesz szó.

170. Kézdi-Vásárhely. Nevezeteseek az itt 1845-ben kiásott ércz-edények, melyek a bécsi Antiken-Kabinetbe jutottak. Ezen érdekes tárgy leírása hű rajzaival együtt megjelent a Magyar Akadémia Értesítőjében (IV. 6. szám), valamint *Arneth*től az 1848. Wiener Zeitung 86. számában.

171. Bereczknél régi sáncokban bélyeges római téglák találtattak.

172. Bodza és

173 Tömös közt levő *Ósáncz* nevű ösvény, melyet jelenleg csak a lovasok használhatnak, szinte római sáncznak mondatik, de kérdés vajjon az-e vagy sem?

174. Ojtozi szorosnál fekvő *Rákóczyvár* romjait is *Dr. Scheint*, Ackner szerint hibásan véli római maradványnak, mert az itt szétszórva talált római érmek és fegyverek szerint még nem elegendő ok erre. A romok építészete újabb korra mutatna.

175. Volkány (*Wolkendorf*) határán nem rég felfedezett terjedelmes fal szinte római substructionnak tartatik, de eddig még szakértő által meg nem vizsgáltatott.

176. Zernesten találtatott *Cellarius*, *Huszi* és *Seivert* szerint két feliratos sírkő. A helység felé ereszkedő hegyoldalon találtatott szinte 1847-ben *Dück György* haszonbérli által, és a *brassói* evang. museum gyűjteményében őriztetik, egy rézből öntött, három lábú füles edény. Magassága 11", átmérője 8", nyílása 3" széles, és 8¼ font nehéz, patinával egészen be van vonva.

Erdélynek szélére érve, a Havasokon sehol sincs többé nyoma a római útnak. Az Olt völgyéből *Gáltótól* csak *Homóródon* (Hamruden), *Kaczón* (Katzendorf), *Darócson* (Draas), *Jánosfulván*, *Sz.-Péteren* és *Sz.-Pálon* keresztül mehetett volna

az út, mely *Kénos* és *Patakfalvánál* a két völgyet összeköthette. De ennek nyomai eddig tudomásra nem jutottak.

A Számos menti római régiségek :

177. Felek, hogy erre hasonló római mellékút vezetett a Maros völgyéből a Számoshoz, mint az Olttól a Maroshoz, tanúsítaná a kolozsvár-feleki úton talált rézlap, melynek 9 hüvelyknyi töredékén ezüst betűkből még a következő olvasható :

... VS . AEL ...

... RORMIS ...

... RATIOC ...

... D. D. D.

Lásd *Hormayr* Archiv f. Geschichte 1825. folyam.

178. Kolozsvár valószínűleg római substructiók és romok felett épülve, gazdag a római régiségekben. Egykori római nevét azonban eddig nem sikerült meghatározni. *Seivert* már hét votiv- és síriratot közölt innét. *Neigebaur* ezeket még tizenhárommal bővíté, egyrészt *gróf Kemény József* kézírati gyűjteményéből. Nevezetesek ezek közül a Jupiter Tavianus, a Napoca colonia, az Augustalis Augur feliratúak. Legbecsesebbek voltak azonban azon réz, Tabulae honestae missionis lapok, melyek egyike az *enyedi collegiumbau* őriztetett, de az utóbbi zavarok alkalmával elveszett. Feliratát *Neigebaur* őrzötte meg s legelőször *Dr. Henzen* a római archaeologiai intézet titkára adta ki az 1848-diki *Bulletino* IX. számában.

A vásártéren, balra a főegyház bemenetétől, alapásás alkalmával egy nagy sisakos fő, egy márvány fej, melyen mesterséges hajfonadékok voltak láthatók, több domborműalakzatokkal, egy sarkophag, több nagy oszlop, férfi és nő szobor bronzból találtatott. Az oláh templom mellett bizonyos magányzó által, ki ott öt láb mély alapot ásott, egy márványtáblán kívül, melyre számos régi név volt feljegyezve, hat láb magas faragott férfi szobor találtatott, más három láb magas, széken ülő, szakálos idomtalan szoboralakkal, mind a kettő homokkőből volt. Több plasticai és dombormű az egykori Jesuita kolostorban és guberniumi épületben őriztetett.

Egyes tárgyak az unitarius collegium könyvtárában láthatók, a legtöbb a magas nemességnél.

179. Szászkereden Báró Jósikánál őriztetik és

180. Sebesváraljánál a Körös balpartján lévő régi romok közt találtatott 1808-ban azon feliratos sírkő, melyet Neigebaur gr. Kemény József kézírataiból kiadott. Itt találtatott szinte számos bélyeges téglá.

181. Nádoson,

182. Sárdon és

183. Köblösön át

184. Zsombor felé egy régi római út nyoma felől értesül Ackner, mely a katonai hatóság tudósítása szerint, ölnyi szélességben nagy négyszögű kövekkel van kirakva, de a lapályon több lábnyira a föld alatt rejtezik. Egyúttal

185. Középlak és

186. Zutor közt levő terjedt alapfalakról is tudósított, mint régi város helyéről, de Ackner ezt kétféle mindaddig, míg biztosabb vizsgálatok nem történnek.

187. Válaszútnál, Bors folyónak a kis Számossali egyesülésénél, 1854 körül kiásott tárgyak a főhatóságoknak küldettek meg. Ezek közt figyelmet érdemel egy ércztükör, csinos nyellel, szépen dolgozott bronz karperecz, s közönséges formájú balták.

188. Aranykút, Kosok folyó mellett. *Timon* (Imago Hungariae Antiquae 140 lap) tudósítása szerint itt egy kő találtatott volna: COL. TRAIANA VI felirattal. Most is talátnak római téglák és cserepek. *Gróf Karacsay Klotild* innét bír egy antik gyűrűt.

189. Kolozs sóbányái régi sóaknak nyomait mutatják.

190. Szék. Hasonlón római bányászat nyomai mutatkoznak az itteni régi sóaknakban.

191. Számos-Ujvár. 1542-ben építtetett itt Martinuzzi egy várdát (honnét neve Ujvár, nova Arx, nova Castra, melynek, valamint a városnak építésére, az anyag azon római castrum maradványaiból vétetett, mely mintegy negyedmérföldnyi távolságra a szőlőhegyek mellett látható; hol az alapfalakat még 200 lépésnyire hosszában és 180 lépésnyire szélességben látni. Hosszában a malomárok mellett, és szélte-

ben a Marosnak vonuló más két része azonban kevésbé vehető ki, s úgy látszik, hogy a térnek akadályai végett hosszúkás alakot képezett. Előtte látni még az elpusztúlt házak nyomait. *Benkö, Timon, Felmer* (Hist. Trans. 49) és *Bartalis* (Ort. et Progr. 75) szerint, itt találtatott a következő két felirat is:

DOMINO ORBIS
T. N. PER BARBAROS GENTES ARMIS
RESISTENTES VIIS PATEFACTIS IV. C. P.
És IMP. CAESAR
D. NERV.
INVICTO AVGVSTO
FELICI
SABINA. V. I.
NVMINI. EVS

Az előbb idézett régiségbúvárok ide helyezik a Traján által alapított Colonia Napoca nevű gyarmatot. De ez ellen szólnak a peutingeri úttérkép és Ptolomaeus térképének fókai, melyek más itteni római telepek meghatározásánál találkoznak. *Neigebaur* által ezenfelül itt említett régiségek: 1. három láb magas kőszobor, redős ruházatú nőalakot ábrázolva, két kis oszlop közé falazva egy magánházon látható. 2. Női fő, gazdagon díszített fülkében, két láb magas, szinte falba illesztve. 3. Kőlaptöredék, veder (vase) alakkal, melyből két ág nő ki, két kiemelkedő kigyóval, szinte magánháza illesztve. A malomárok szabályozásánál nagy hamvveder ásatott ki, emberi csontmaradványokkal. A fennemlített castrum épületromjai közt is gyakoriak a római fedélcserépek. Számosújvár építésére felhasználtattak volna még az Ilosva felé fekvő:

192. Bálványos-Váralja nevű hegyi várnak romjai, hol *Neigebaur* által 1847-ben megkísértett ásatások (lásd *Dacien* 232) alkalmával római nyomokra nem találtak ugyan. De alább mondja *Ackner*, hogy gróf *Bethlen Ferencz* bethleni gyűjteményében levő különféle réz edények itt találtattak volna.

193. Deés, hogy e helyt, valamint tovább a Számos völgyében mindeddig a szerző tudomására római régiségek

nem találtattak, azt ha nem is a gondatlanságnak, minden-
esetre tűzetes archaeologiai vizsgálatok hiányának hajlandó,
úgymond, tulajdonítani.

194. Alsó-Ilosva felé nyomozza Ackner a Számos
mentében mutatkozó római utat,

195. Ilosva vára és

196. Keresztúr falu között embernyi magasságu épü-
letromokkal és tégladarabokkal fedett sáncz látható, mely
200 lépésnyi négyszög tért foglal el; négy szögletén nagyobb
épületek nyomait lehet észrevenni. Hasonló nyomokat látni a
város közepén, hol a kapu állott. Innét jobbra, a sáncz déli
oldala közepén nagyobb épületek alapjai mutatkoznak. *Nei-
gebaur* 1847-ben megkísértett ásatai alkalmával számos cse-
rép- és téglatöredék találtatott. Mintegy két lábnyi mélység-
ben a munkások erős talajra jutottak, mely Erdélyben eddig
páratlan nagyságú téglákkal és lábnyi vastagságú, kis téglá-
darabokkal vegyített kemény falragaszszal volt kirakva.

Alig száz lépésnyire ezen erősségtől az Ilosva folyam
bal partján ismét valamely régi telep nyomait jelelik a téglák
és cserepek, oly egyenes vonalban, hogy még a házak egy-
kori fekvése is kiismerhető. A völgyben is ily épületromokra
akadni mindenfelé, sőt hamvvedrek is találtatnak.

Ama sánczolt táborban találtatott legnagyobb része azon
itteni feliratos köveknek, melyeket *Neigebaur* idézett munká-
jában először tett közzé, és melyek nagyobbára az *Ala Fron-
toniana* nevet viselik. Ackner ezen feliratok közül a két leg-
teljesebbet közli *Neigebaur* kiadása szerint (4. 11.), melyek
egyike *Horváthné* asszonyság kertjében *Ilosván*, a másik gróf
Bethlennél Bethlenben őriztetik. A feliratokon kívül találtattak
még: több kő-dombormű, egy sarkophag, urnák, különféle
edénytöredékek, a vízvezeték három hüvelyknyi átmérőjű cse-
répesövei, több mint ötven bronz fejsze, egy ércztükör töre-
dékei, a zománczhoz hasonló rakművel (talán niellóval?) di-
szített csat (fibula), színes és csinos alakú üvegtöredékek,
arany s ezüst érmek, hüvelynyi kis vas szekrényke, két hü-
velyk hosszú és fél széles kétszersült alakú mosaiktéglák sat.
Az említett tárgyak egyéb régiségekkel együtt erre szánt
külön helyen gondosan őriztetnek fenebb dicsért *Horváthné*

asszonyságnál és *Horváth* urnál Ilosván, részint pedig Bethlenben *grof Bethlen Ferencznél* és *Torma József* urnál Keresztúron.

197. Szeszarmánál Belső-Szolnok megyében a Nagyszamos jobb partján, s a Sajó kifolyása felett szinte egy hatvan lépésnyi hosszú és ötven lépésnyi széles négyszögű sánczolat látható vizárokokkal körülvéve, honnét *Gróf Bethlen Ferencz* gyűjteménye egy bronz nyilhegyet bír. De *Neigebaur* ásatása által kitűnt volna, hogy mind a falazat, mind pedig az ott talált téglas edénytöredékek középkoriak és nem rómaiak.

198. Kócs mellett Szeszarmával átalellenben a Nagymaros balpartján római út nyomai látszanak Bethlen felé (l. ezt alább), mely

199. Rognónak vezet. Az itteni arany-, ezüst-, réz- s ólombányákban a régi bányászat nyomai látszanak. Ámbár itt a XIII-ik században szinte német bányászok dolgoztak. *Neigebaur* szerint azonban a régibb bányászok azt állítják, hogy ezen aknák hasonlóak a Magyarországon Selmeczen levő római aknákhöz, hol szinte római feliratos kövek találtattak volna. A bánya egyik régi felügyelője különösen azon rovátkokra figyelmeztetett, melyek a római bányászoknál a bányamunkák különféle időszakait jelelik. Innét került egy arany gyűrű *Gr. Bethlen Ferencz* birtokába.

200. Somkerek és

201. Sajó-Udvarhely irányában ismét találhatni *Bethlen* felől *Besztercze* (l. ezt alább) vagy *Vécs* felé vezető, sokhelyütt még meglehetősen fenmaradt római utat.

202. Várhely (Burghallen) mellett és

203. Nagysajó (Gross-Schogen) közelében római jellegű téglák, rozsdás vaseszközök és római út nyomai találtatnak. Mely utóbbi a *Nagy-Maros* völgyéből a *Sajó* balpartján ide vezető útnak látszik megfelelni.

204. Beszterczéről Seivert 196. sz. a. közöl egy ott felfedezett feliratot. Más eddig misem került volna elő. Ujabb azonban az itteni evang. lelkész *Müller* küldött a bécsi középponti bizottmánynak a külvárosi kertek egyikében gyümölcsfa-ültetés alkalmával kiásott régi edényeket, melyek jelenleg a bécsi Antiken-Kabinetben őriztetnek, s annak

igazgatója szerint hasonló rajzokkal díszítvék, minők a nyugoti tengertől egész déli Europa széleig mindenütt találhatók, s azon édényeken láthatók, melyek rendesen a keltáknak tulajdoníttatnak. A beszterczei evang. gymnasium is kis régiség-gyűjteménynyel bír, melyben

205. Asszú-Beszterczén és

206. Rusma mellett gyakran található római ezüst és bronz érmek is őriztetnek. Az utóbbi helyen egy antik arany gyűrű is találtatott.

207. Eida *) mellett a Sajónál hat hüvelknyi nagyságú, férfialakot előállító két bronz szobrocska találtatott.

208. Vermes mellett a Sajó mellékágánál antik bika-főre, legioi sasra, egy sisak fele részére és széles kardra akadtak. Mindezen tárgyak úgynevezett aranybronzból vagy korinthusi ércből készültek. Jelenleg Bethlen Ferencz és Pál grófok gyűjteményében őriztetnek.

209. Szász-Czegő (Zagendorf) mellett márvány sír-
emlék és több dombormű jött napfényre, melyek most *gróf Vass Ádám* kertjében felállítva vannak.

210. Kerlés. Ezen vidék régiségeit szinte gróf Bethlen gyűjteményeiben látni.

211. Árokalján (Kallersdorf) 1793-ban találtattak az erdőben eső által kimosva, a legnagyobb ritkaságok közé számítható azon bronz kerek, melyek Arneth által (Archaeologische Analekten 1851.) leírva rajzban is kiadattak.

212. Bethlen. Az erre vezető római útról már felebb *Kocs* alatt volt szó. Régibb erdélyi régiségbuvárok által a római *Parolissum Coloniának* tartatik. *Gróf Bethlen Ferencz* itteni, nagyobbára a Sajó völgyében gyűjtött régiségeiről szinte már említés történt. Ezek között egy kétes feliratú: *ego sum flagellum Jovis contra perversos Christianos* türkiz gyűrűn s állítólagos daciai lobogógombon kívül számos fegyver, kard, fejsze, bronz zabolák, több nagyobb és kisebb bronz szobor, különféle rézedény (l. ezeket Bálványos-Váralja alatt)

*) Sem Eida sem az előbbi Rusma, valamint már előbb is előjött egy-két helynevet nem találom az újabb s régibb Erdélyi névtárakban, mint például Gámán erdélyi helység-névtárában s az Elenchus civitates, oppida et pagos Transylvaniae exhibens jegyzékben.

s 809 darab mindennemű római érem találtatik. Ezen helyen és

213. Kudu vagy **Koldu** között a Szamos jobb partján 300 lépésnyi hosszú sánczolat áll, hol két ezüst evőkanál ásatott ki és *Neigebaur* is 1848-ban tett vizsgálatai alkalmával falazat nyomaira talált. De nem messze innét állott már a felebb leírt *Keresztúr* és *Ilosva* közt elterjedő római castrum is.

214. Árpástó a Nagyszamos balpartján, hol ezüst pecsétgyűrű beleillesztett cifrázatokkal és görög betűkkel magányosan találtatott.

215. Deénél a Nagy- és Kis-Szamos összefolyásánál Ackner szerint eddig semmi római nyom sem mutatkozott.

216. Tiho falunál Almás folyónak a Szamossali egyesülésétől mintegy félórányira még egy római castrum nyoma mutatkozik. A falu melletti magaslaton nagy terjedelmű négyszögű sánczot látni összedült falazatból. Benne gyakran találnak római pénzeket, téglákat, oszloptöredékeket, faragott köveket. Egy téglán (IR) X monogramm volt. *Neigebaur* Daciájában innét egy feliratot is közöl.

217. Drág. A helységtől órányi távolságra eső erdőben a patak által egy márvány szobor mosatott ki, mely természetes emberi nagyságban Jupitert attributumaival ábrázolja. Ezen szobor Paget John Erdélyben letelepedett ismeretes angol író birtokában van.

218. Szilágy-Somlyón találtatott 1797-ben azon 203 darab aranyat nyomó aranyláncz, rajta függő szőlőműves eszközökkel, mely jelenleg a bécsi Antiken-Kabinetben őriztetik.

219. Magyar-Valkón háromféle aranyékszer találtatott, melyek szinte a bécsi Antiken-Kabinetbe jutottak.

V á r a k.

„*Erdély német várai*“ cím alatt megjegyzi eleve a szerző, hogy míg a római telepek rendszeren völgyekben vagy mérsékelt magaslatokon állottak, addig a német várak, a hol csak lehetett, magas hegyek csúcsain emelkedtek, különösen

Moldva- és Oláhország felé a Szászföldön. Ezen szász várak számát, ha úgymond a szerző, a gyakran tornyokkal, bástyákkal és vizárkokkal megerősített templom-várdákat is ide számítjuk, 300-on felül lehet tenni, melyek közül sok épen fentartva áll, sok romban hever, s nem egynek a benőtt hegycsúcson már csak neve jeleli helyét.

Ackner úgy vélekedik, hogy a szász várak építése mindjárt a szászok bejövetelével kezdődött, hogy ezen dubiae possessionis solum-ot megvédhessék. Ezek rögtöni keletkezésétől vette volna szerinte az ország is német Siebenbürgen nevét. Mondja, hogy a szász várak a polgárság és nem a nemesség által lévén építve, polgári jellemmel bírnak. Bizonyosabban állítható ez véleménye szerint is a városi polgári-erődökről és a falusi parasztvárdákról (Bürgerburgen, Bauerncasteln), melyeket a sajátlagi várak után keletkezetteknek mond. Ezek: a városok körül képezett bástya-erődítvények, várdaszerű kastélyok, valamint a falukban a templomok körül épített védművek, falak, bástyák, tornyok, rejtekek; minők maig nagy számban s részint épen is fentartva léteznek. Belül többnyire kis lakásokra, boltozott kamarákra és pinczékre vannak beosztva, valamint a gyengék, betegek, öregek, gyermekek és női családtagok felvételére szánva. Ezen várkastélyok egymást felváltó tizedek szoros őrizete alatt állottak, valaminthogy még maig is várnagyokkal s örökkel bírnak, különösen ott, hol most is használatban vannak a vágyon- és tűzbiztosság végett, s bennök ünneplő ruhák, becsebb tárgyak, eleség, gabona, füstölt hús, szárított gyümölcsök zár alatt szekrényekben őriztetnek. Rögtöni megrohanások esetére rendesen élelmi és védelmi szerekkel is el voltak látva, valamint kutakkal, víztartókkal, kézi- és lőmalmokkal.

A legtöbb szász templom Ackner szerint a XIV-ik század végétől a XV-dik századon át mintegy a XVI-dik század első feléig épült. Dicséri erre a szerző a szászok egyházépítésetét, mely e nemzetnek izléséről és műértelméről tanúskodnék szépítészeti arányai által, plastikai s egyéb nagyszerű műveivel, kitűnő falfestészetével, kapuzatai és karszékei faragványaival. Mit ugyan a tárgyért aligha fog aláírhatni, különösen ily általánosságban, azon példák után, melyekben

eddig Erdély Szászföldének ha nem is valamennyi, de épen legkitünőbb építészeti emlékeit ismerjük, s melyek egy-kettőt, még pedig azon nevezetesebbeket kivéve, melyek létüket épen nem köszönhetik kizárólagosan szász befolyásnak, a legközségesebb középkori műigényeknek sem képesek megfelelni; sőt ellenkezőleg a műérzet hiányáról tanúskodnak.

A szerző kíváncsnak tartja, hogy ezen várdaszerű egyházak illő történeti vizsgálatban részesüljenek. Mit részünkről is óhajtunk, hogy minél több hasonló szorgalmas monographiák keletkezzenek, mint Müllertől: Schässburger Bergkirche sat. sat.

A szászváarak szerinte Szászvárossal kezdődnek, mert a távolabb nyugatra fekvőket, mint Dévát sat., nem számítja ezek közé, sőt részben római kor előttieknek tartja; de melyek idő folytán sok változtatáson mentek át. Míg ellenben a krivadiai köralakú tornyot, s más hátszegi völgyi várakat a rómaiaknak tulajdonítja.

220. Szászváros, az itteni egykori körfallal, tornyokkal és sánczczal erősített templomvárdán kívül, a szőlőhegyek felett éjszakra emelkedő hegycsúcson is vár állott, mint maig fenmaradt magyar Várhely neve is tanúsítja. (Lásd erre: Denkwürdigkeiten v. d. alten Város u. d. neuen Broos. Verein f. Sieb. Landeskunde 1852.) — (szám 51 *)

221. Sebeshely mellett a hegység alatt egy várnak romjai s még épen fenmaradt kapuzata látható.

222. Kukuís nevű hegymagaslaton az előbb említett várral átellenben köralakú vártorony romjai állanak.

223. Szász-pián (az okiratokban Villa Vulcani) templomvárdája körfalainak és tornyainak nyoma látható. Ezen helység közt és

224. Csóra alatt a délnyugotnak fekvő hegyoldalon szinte egy várat jelelnek, de a szerzőnek nincs biztos tudomása a felől, vajjon nyomai és romjai láthatók-e még, vagy csupán állhelyének neve tartatott fen. Gyanítja csupán, hogy 1438-ban, midőn Szászsebes és környezete a törökök

*) Ezen zárjel alatti szám a repertorium azon számát jeleli, mely alatt ezen hely régiségei már előbb előjttek.

és a tatárok által elpusztított, ezen vár is lerontatott a szász-piani előbb említett templomvárdával együtt. (66.)

225. Szász-Csór (Kleinsachsen) mellett a Sebes folyó felett álló magas sziklacsúcson bástyafalak és toronyromok, valamint más szétdőlt falazat látható.

226. Rehó mellett Szászsebes és Szerdahely között félre az országtutól s a hegység felé, régi térképeken várrom jele áll, de a várnak jelenleg semmi nyoma. (69.)

227. Kellnek-nél erős várszerű templomvárdája van. Azonkívül itt a hegység szélén volna egy régi várnak nyoma.

228. Szász-Orbó mellett hasonlóan egy vár volt.

229. Nagy-Apold; a helység közepén állott kettős fallal kerített s több toronnyal erősített vár eldöntetett, csak az út mellett maradt egy magánálló erős bástyafal emlékül. (71.)

230. Szelistyei vár romjai, ha csak ezen hely mellett is nem lett volna valahol a hegységben vár, inkább

231. Tiliska mellett keresendők, hol egy sziklán várromok állnak.

232. Orlát helységben is a szászgyarmatnak várerősége létezett volna, a falu melletti Meszes hegységen. Ezen vidéken volna keresendő az 1337-ben még fenállott Vinsberg, Mons Cibinii nevű szász helység.

233. Paplaka és

Resinár közt a magas hegységen levő vár nyomait nagyobbára csak sánczok és gödrök jelelik, hol a lakások állottak. A sánczok palaköbe vágva egy oldalon meglehetősen magasak. A nyugoti magaslaton, negyven láb magasságban emelkedő köralakú helyen, úgy látszik, hatalmas köralakú torony állott. Ezen részről az erősség háromszoros sánczczal volt körülvéve. Az egész vár körülete 1200 lépést tesz, szélessége 70—80 lépés. Belül mélyedések és gödrök párhuzamos két sora látható. A felső sor huszonhatot, az alsó huszat számlál. Az egész hegység palaköböl lévén, a puha köbe könnyen lehetett lakásokat vájni, melyek szükség esetén véd- és munkahelyül szolgálhattak. Ezeknek nyomára mutatnak a gödrök és mélyedések. E várrom kimerítő leírását Ackner a

Kronstädter Zeitung 1850. folyama Satellit melléklapja 12—14 számaiban közlötte.

234. Kis-Disznód (Michelsberg Szeben mellett). A magas hegycsúcson álló várnak még nagy része meglehetősen épen maradt fen. Így a körfalak, a kapuk, az ajtók; a vár belsejében az egyház csinosan mészköből vésett gót portalejával. A többi lakszobákból csak az maradt épen, melyben az öreg várnagy nagy juhászkutyájával lakik. A többi már annyira romban hever, fűvel és mohhal benőtt, hogy az alapfelosztást sem lehet többé felismerni. A vízmedence is köhulladékkal van tele. Az utóbbi háború előtt a várör még sokféle régi fegyvert mutogatott: lándzsákat, nyilvéket, nyilakat, vasfejszéket, kardokat, zászlókat sat. De már csak egy tatár pajzs látható. A többit állítólag a magyar sereg vitte volna el magával.

235. Disznód (Heltau) mellett is még több vár nyomozható. Így a *Götzenburg* nevű hegyen, melynek csúcán Marienburg geographiája szerint még Tröster idejében romok voltak. Innét nem messze ezen hegyágazat egyik csúcán, mely Höngeburgnak (Hünenburg) neveztetik, öregebb disznódi lakosok állítása szerint egyes helyeken falak állottak, s vízvezetékcsatorna töredékeiről is hallottak volna, mely ezen a helyen találtatott. Most mindennek semmi nyoma, de a körfalak helyzete a földmagaslatok által, melyek földik, kivehető. Közepett mélyedések láthatók, mint rendszeren a várromok között. Egy harmadik várhely volna itt Disznód és Vestény között kinyúló Höngrich (Hermány?) nevű hegycsúcson. De erről csupán egy néprege szól, mely három oriástestvérről regélve, a két előbb nevezett Hünenburgot (Oriásvárat) hitregés összefüggésbe hozza a Talmács melletti Landeskroni várral. Lásd Siebenbürger Bote 1844. melléklapja Transsylvania 70. szám.

336. Landeskron az előbb említett *Talmács* melletti hegycsúcson álló várrom (144.), u. ott

337. Wartburg hegycsúcson, a Szebenfolyónak az Oltba szakadásánál földhányások és sánczok láthatók.

338. Csetatye, Rakovicz mellett a hegycsúcsot 300 lépésnyi kiterjedésben körsánczok futják körül, azon lejjebb,

mintegy 15 lábnyira ismét 700 lépésnyi terjedelmű, más kör-sáncz nyomai mutatkoznak. Épületnek, téglá- és vakolatnak semmi nyoma. Egyes nyomok csak arra látszanak mutatni, mintha a hegy sziklájából mészragasznélkül összeállított falak léteztek volna. Számos ásatások nyomai látszanak a csúcs közepe felé, melyek nagyobb részt kincsesókktól erednek; miután a monda szerint e helyt is aranykincs volna elrejtve. Ackner szerint ezen vár az egyetlen, mely az Olt balpartján a vöröstoronyi szoros őrizeteül szolgált.

Tovább keletnek az egyes szász helységek templomvár-dái képeztek védvonalat. Kelet felől a Pecsenegek és más rabló népségek ellen szolgáltak: a

339. Kőhalomi (Reps) (162.),

340. Szászsombori (Sommerburg),

341. Gáltói (159.),

342. Homoródi

343. Daróczi (Draas) erődszerű várdák. Ezek után

344. Burgberg (Borberek? Vérpád? Hühalom?),

345. Kürpödi (Kirchberg),

346. Mechburgi (Benne) és

347. Szászkézdi (Kaisd) várak állottak a hátsó vonalban vagy másod sorban, de melyekről szerzőnk semmi bizonyosat nem mond.

A *Mikói* erdőségben is, mint a szerző értesült, még öt várrom volna.

348. Bálványos. Büdös melletti hegynék egyik magas meredek sziklacsúcsán emelkednek ezen vár romjai, mintegy 200 lépésnyi körületben, ölnyi szélességű falakkal. Építészete hasonló volna a többi szász várakéhoz. Éjszak felé mutatkozik a bemenet, mely most bedőlt. Hosszú és széles folyosó vezet részint még a fenálló falak között délnek a második kapun át, melynek maradványai még látszanak, a vár belsejébe. Itt több épület állott, mint a porlaszok és kőhal-mok mutatják. A bedőlt kút nyoma is kivehető. A vártér legmagosabb helyén emelkedik a még majdnem teljes épségben fenmaradt négyszögű, 38 láb széles és 50 láb magas vár-torony. Falai sokkal szélesebbek mint más építményeké. Felfelé most nyílt ugyan, de hogy boltozva volt és körfalakkal

lakásokra beosztva, mutatják a nagy kő- és porlasz-halmok belsejében. Lövések nyoma azonban a falakon nem látható; jele hogy nem a későbbi időből való. Vajjon azon nyílás, melyen most belé jutni lehet, eredetileg is ajtaja volt-e? vagy hogy bemenete a föld alatt volt? (valószínűbb hogy az első emeletben; mint rendszeren a vártornyoknál.) (192.).

Nagyobb a száma a kúnok és pecsenégek ellen a *bod-zai, temesi, töröcsvári* keleti útszorosok védelmére épített erősségeknek és váraknak, melyek a *brassói* kerületet körülvétték;

349. Brassónak magának még három ily erőde ismeretes. Egyiknek, a város felett álló *Kapellenberg* sziklacsúcsán látszanak még romjai. A szerző szerint az a XV-dik század közepeig a szász védvárak egyik legbüszkébb emléke volt. A másik *Gesprenghergen* állott s erős rondellát képző sánczokkal, valamint éjszaknak félkörű bástyafallal volt védve, mint még a nyomok mutatják.

Végre *Schlossberg* vagy *Sz.-Mártonhegy* (Martinsberg) csúcsán a régi várból 1553-ban alakult négyszögű erősség, négy bástyával, lakásokkal, kaszárnyákkal és kazamatákkal, 43 öl mélységű kúttal és sánczokkal.

350. Rozsnyó (Rosenau) felett magas mészsziklán emelkedik a negyedik, egykor bevehetlen várnak erős tornya, a sziklába véssett 80 öl mélységű kúttal.

351. Eulenburg, közel szinte Rozsnyóhoz, egy négyszögű erődnek romjaiból áll, mely 1245-ben a tatárok által leromboltatott.

352. Dietrichstein a töröcsvári útszorosnál s ennek védelmére, a hatodik vár volt Brassó környékén. Biztos adatok szerint 1212-ben a német kereszteslovag: Theodoricus által fából építve, később 1311-ben a brassói szászok által a sziklacsúcson azon kor modorában erősen épült. Jelenleg még a várnagy és örök lakják.

353. Feketehalom (Zeiden) mellett *Schwarzburg*, melynek a feketehalmi sziklahegységen romjai feketellenek, nagy terjedelmű lehetett. Timon szerint (Epitome rer. Hungaricarum) IV-dik Bélának, mint erdélyi vezérnek, lakásul szolgált volna az ideig, míg atyjával viszályban volt.

354. Heldenburg, valószínűleg így nevezve a két

órányira fekvő Helsdorf, (magyarul Höltevény?) helységtől, melyhez tartozott, s melynek lakói ide menekedve hősileg védték. A magas sziklacsúcson látni még tornyai és falai romjait. (Lásd Sibenbürgische Quartalschrift VII. 230).

355. Marienburg (Földvár mellett); most a hegyormon látni egy falakkal körülvett kisvárdát. Nagyobb volt a német lovagok által épített itteni vár, melynek a hegység északi részén falmaradványait s egy kapuját Porta Latina felirattal látni. (L. Marienburg Geogr. 352.)

356. Kreuzburg (Crucburg) Nyén mellett, mely a Székelyföldön a XIII-dik század elején a németlovagok által a kúnok ellen épült. Maig a szomszéd terklauzi százszok által Nyén-Kreuzburgnak neveztetik. (Lásd Siebenbürg. Quartalsschrift. VII. 236.)

* * *

A következő értekezés *Arneth*től az Enns mellett Ausztriában 1851-ben feltalált római hypocaustumot és Barbia Gens feliratát tárgyalja:

Über das im Jahre 1851. entdeckte Hypocaustum und die Inschrift der Gens Barbia zu Enns von Joseph Arneth.

A tárgy, mint hazánkon kívül álló, csak annyiban jöhet itt tekintetbe, a mennyire a szerző leírva ezen újonnan feltalált római hypocaustumot, mellette vonatkozik a hazánkban:

357. Budán a múlt században felfedezett ily, kétségtelenül egyik nem csak legnevezetesebb, de legépebben is fennmaradt s leghelyesebben leírt hypocaustumra. Ennek Schönvisnertől adott ismeretes jeles leírása mellett: De ruderibus laconici caldariique Romani etc. Budae, 1778, — Arneth különösen tudakozódott még mostani állapotáról is; minek következtében közöl egy hozzá intézett levelet, melyből örömmel értjük ezen nevezetességünknek mostanig lehetőleg ép megőrzését. E szerint bemenetét elzárt kis ház védi, úgy hogy kivéve a nedvességet, mely a művet borító földön át s jelenleg a bemenetnek kevésbé megrongált födelén keresztül is kezd behatni, a romlástól biztosítva volna. Schönvisner ideje óta ennél fogva lényeges változás sem igen érhette. A

levél meg nem nevezett írója (gondolom Menapace) tudósít ezen felül, hogy a magyar királyi kamarától, melynek ezen régiség birtokában van, igyekezni fog a tető javítását kieszközölni. Megemlíti még Arneth, miszerint arról is értesült, hogy a Duna azon szigetén, hol most a gőzhajótársulat ó-budai gyára áll, s mely előbb azon helylyel, hol *Aquincum* állott, összeköttetésben volt, szinte egy *caldarium* fedeztetett fel, valamint Fehérvármegyében

358. Csurgón gróf Károlyi György jószágán, és

359. Csopakon Balaton-Füred mellett 1848-ban ottani birtokos Kósa János tudósítása szerint. Ezekről, különösen az ó-budai újabban feltalált *caldarium*ról szemlénk folytán, mint reményljük, még bővebben szólunk. Megemlítendő itt még csupán, hogy Arneth azon tégláknak, melyekkel ennek talaja ki volt rakva, római cursiv feliratát is közli. Szerinte ezen téglák a Museumba jutottak, és rustica írások hasonló volna ahhoz, melyet Massmann *Tabulae Cerae* kiadásából már ismerünk. Ezen téglák feliratát olvashatónak mondja ugyan, de az olvasás a szavak megszakadása miatt, szerinte nem ad helyes értelmet. Ellenben az általa megfejtetlenül hagyott ezen feliratoknak páratlan római regészünk Paúr Iván tagtársunk helyes olvasását a Magyar Sajtóban és ezután a *Mittheilungen d. k. k. Centralcommission* folyóiratban adta, mint ez szemlénk folytán még előkerül.

Az értekezéshez mellékelt rajztáblák II-dikán az 1. és 2. szám alatt közöltetnek a budai hypocaustum egyes részleteinek rajzai, nyilván csak Schönvisner előbb idézett munkája rajzai nyomán. Valamint az említett téglafeliratok rajzát is a IV. táblán találjuk.

* * *

360. Következik báró *Sacken* Eduárdnak tudósítása a Magyarországon *Lövö* mellett felfedezett sírhalmok felásásáról:

Bericht über die Grabhügel bei Löwö und die daselbst vorgenommenen Nachgrabungen.

Az 1853-ban nyáron tudósította volt Menapace F. (Ma-

gyarországban építészeti igazgató) az építészeti műemlékek vizsgálatára és fentartására ügyelő bécsi központi-bizottmányt a Zalavármegyében Lövő mellett felfedezett nagyszámú római sírhalmokról; honnét útépités alkalmával ily leásott sírhalmokban talált tárgyak, mint lámpatöredékek, téglák, talajok, néhány érem, melyek határozottan római nyomokra utaltak, beküldettek.

Erre a központi-bizottmány és a bécsi udvari Antiken-Kabinet részéről a sírhalmok vizsgálatára és felásatására báró Sacken még ez évben, oct. 15-én, kiküldetett. Szombathelynek vevén útját, megemlíti az ottani püspöki lakban talált római maradványokat, melyeket már Schönvisner munkájából ismerünk, és Bitnicz kanonok szép gyűjteményét.

A völgyben fekvő Lövő helység hegyleereszkedésén mindkét felől számos sírhalom látható, melyek különféle alakításúak. A legtöbb Lövőtől dél felé jön elő a Zala folyó jobb partján s Baksa felé vezető új országútnak mind a két oldalán. A földterületi alakulásnál fogva majdnem nehéz a természetes halmokat a mesterségesektől megkülönböztetni. Az utóbbiak csak hegyesebb alakjok s a bennök található terméskő által különböznek. Alakzatuk kétféle: némelyek ugyanis köralakúak, 6—10 láb magasak s többnyire magánállók, melyeknek közepén behorpadt és behányt mélyedés látszik. Másoknak hosszúkás alakjuk van, és felső végükön emelkedettebbek, 3—4 láb magasak és 12—14 láb hosszúak. Ezek majdnem a magaslat tetején állanak. Az előbbi sírhalmok közül mintegy 30 már nagyobbára lehordatott Kamler útmester által, részint mivel az út rajtok keresztül vezetett, részint felhányattak a használható terméskő végett, mely az út kövezésére alkalmaztatott. Némelyekben 15—25 taligával volt kő. Ezen anyag részint a Lövő mellett Szálomvárnál találtatott homokkőből, részint vulkani képletű kőszegi kővetőből való, mely a sírok építésére ide hordatott.

Eléggett csontokkal megrakott fazekakon kívül, üvegpalaczkocskák is, úgynevezett lacrimatoriumok, rosszul égett szürke cserépedények és néhány lámpás találtattak. Ezek közül az egyik alján Faunus-fő kosszarvakkal domborodik; másokon kiálló tiszta s éles betűkkel: AGILIS F és FESTI

felirat áll. A lámpák szinte szürke homokos agyagból vannak égetve s aljokon rendkívül vékonyak.

A felásott sírhalmokban rendszeresen épített sírkamrák találtattak. Egy ilyen 9 láb hosszú, 8 láb széles és 3 láb magas volt. Felül jelentékeny nagyságú téglákkal (tetradora) volt földve, melyek fokozatosan, egyik a másik fölé kiállólag rakattak; de a boltozatnak sajátlag semmi nyoma sem mutatkozott. Az oldalfalak az említett terméskővel voltak kirakva, csak kevés mészragasz látszott köztök, miért is gyengék lévén, nagyobbára összedőltek. Ezen kis kamrába, melybe könnyen lehetett bele mászni, éjszak felől szűk bemenet vezetett, két alacsony, $2\frac{1}{2}$ lábnyira egymástól elálló fal között, melyek mészragasz nélkül voltak rakva. A sírkamra belsejében üvegesedett folyékonyág, beolvadt kövecscsel, erős tűz általi elégetésre mutatott. A kamra talaja római szokás szerint, összetörött téglával készített mészöntetből volt képezve, mely alatt terméskő-alap volt. A rajta feküdt földtől megsértve és felrepedezve, csak szélein lehetett festett szegélyzetére ismerni, mely két barna vonal közötti zöld levelekből állott. Közepén elégett csontokkal telt edények és lámpák állhattak, de a melyek már mind széttöredeztek, mint a cseréptöredékekből és félig szenesedett csontokból meglátszott.

A sírok első neme tehát négyszögű falazott kamrák voltak. Ezek alján állottak a hamvvedrek s edények. Ugy látszik, eredetileg szabadon a földre voltak helyezve és nem voltak földdel elborítva. Egy ily sírkamra egyszerű alaprajzát a szövegbe nyomott kis fametszet ábrázolja. Ilyenek voltak azon halmok, melyeket Kamler útmester, mint említve volt, leásatott, hogy a kőanyagot belőlök az útépitésre felhasználhassa.

A sírok második neme: azon hosszas halmok, úgy látszik a szegényebbek közönséges temetkezéseül szolgáltak. Az egyik felásásánál már $1\frac{1}{2}$ láb mélységben fekete földből rozslú égetett nagy fazék állott, kidülő alja mellett szűk talappal, telve egészen földdel és szenesedett maradványokkal. A föld nedvességétől szétmállott ezen edényeknek csak cserépeiket lehetett kiszedni. Köröskörül 10 ily különféle edény állott, majd kidudorodott, majd füles palaczk-, csésze- és po-

hár-alakúak. Hasonlón különféle agyagból készültek, s e szerint fekete, világos vörös, sárga s egészen fehér színűek is voltak. Köztök egy szép üveg urna is, alól kidomborodva, felől szűkebb lapos vastag széllel, találatott. Mindnyájokban csont és hamu volt. E mellett a halom hosszában csekély mélységben számos cserép- s üveg-urna került elő. Ezekben a csontok inkább megmeszesedve, mintsem szenesedve voltak. A szerző azt véli, hogy talán asbest-vászonba takargatva óvat- tak meg a tüztől. Lámpák, érmek és más hasonló tárgyak nem találtattak. S ez volna a sírok másik neme, melyekbe az edények az elégetett maradványokkal egyszerűn belete- mettettek.

A baksai út balfelén délre a kopasz magaslatok felett elvonuló nagy erdőben ismét számos, mintegy 200 halom lát- ható, némelyek közülök kiváló alakkal birnak, alól szélesek, felül keskenyek, míg mások egymásba elfolyva kevésbbé rendes alakot mutatnak s nehezen határozható meg, vajjon mesterségesen-e, vagy a természet által képeztettek.

Majdnem minden ily halom mellett, melyek meglehe- tősen sorban s egymástól hasonló távolságban fekszenek, egy nagy bükfa áll, melyek gyökerei végett nehéz sőt lehetetlen a halmok kiásása a nélkül, hogy az aláásott fa is ki ne dől- jön; mint az itt a legnagyobb halom kiásásánál is megesett. A halmok magassága és átmérője különböző; majd 5—9 láb magasság és 3—4 öl szélesség közt változik. Itt is a sírhal- mok két nemét lehet megkülönböztetni. Némelyek köralakú alappal és tekeszerűleg kikerekítve alakítottak, minden be- mélyedés nyoma nélkül; míg mások 2—3 láb mély kerek ve- remmel ásattak.

A legnagyobb az előbbieik közül felásatván, a földszí- nétől közepeig kivájva volt, szélein körbe helyezett termés- kövek találtattak sajátlagi falazás nélkül. A szerző azt véli, hogy a halomnak szilárdabb alapjául szolgáltak. Véleményem szerint lehet hogy a közönséges pogány szokás szerint, a ha- lom talán kövekkel volt bekerítve, melyeket később a föld elborított. A többi sír csupán fölhányt földből állott, kő nél- kül. Hogy a föld ide máshonnét hányatott föl, tanúsítja, hogy téglá-, cseréptöredékek és széndarabok találtattak, de egészen

szétszórva lévén, esetleg már az összehordott földben is lehetek. Hat lábnyi mélységben, (a halom 8 láb magas volt) keszű agyag réteg s az alatt szurokfekete, zsiros anyag találtatott, mint a mely állatetest elégetéséből képződött, közte félig szenesedett csontokkal. De sem fazekak, sem lámpák, sem faszén nem mutatkozott, ámbár az ásatás egész a földszinén alól lévő kavicsig folytatott. A szerző azt véli, hogy itt az elégetett test maradványa takarítottatott a földhánt halomba s erre föld borítottatott, míg az emlékszerű kúpos alakot nyert. S ez volna ismét az itteni temetkezések harmadik módja.

A felül behorpadt sírok közül a legnagyobb felásatván, alapjában átmérője 5 ölet tett; a behorpadt helyen ásva, számos terméskő került elő, melyek egy része faragva és lemezenként egymáshoz alkalmazva lévén, kitűnt, hogy a sír kis kerek, mintegy 3 lábnyi magasságú kamrákból áll, melyek felül terméskövekkel boltozva voltak. Egyes köveken világosan meglátszott, hogy a boltozatba tartoztak, de ez bedőlt, és a felnyitott sír mutatta, hogy belseje telve van kövekkel és földdel. Téglának semmi nyoma sem volt, e helyett találtak vakolat-, mész- és földdarabok oly szilárd ragaszszal, hogy a köveket egymástól alig lehetett szétválasztani. A föld kihányása után meglátszott, hogy a sírkamra 7 lábnyi átmérőjű köralakú térből állott, melynek egymásba jól alkalmazott kövekből álló falazata $2\frac{1}{2}$ lábnyi széles és 3 láb magas volt. Közepén meglátszott talapja is, mészből és kavicsos homokból, valamint téglaporból készülve, honnét világos vörös színe volt. Rajta a közepén több 2 négyszögláb nagyságú kő feküdt, alól lapos, fölül félkörű. Ezek alatt volt a sajátlagi temetkezési hely, hol két négyszögű, $3\frac{1}{2}$ láb hosszú és 2 láb széles mélyedés, mintegy két lábnyira mutatkozott, $1\frac{1}{2}$ lábnyi vastagságú fal által egymástól elválasztva. Belől ezen kamrák finom vakolattal és mészréteggel bevonva s kifestve voltak. A fal festése részint váltakozó fehér, zöld és vörös vonalzatot, részint zöld levelű és vörös virágú felfolyó növényzetet ábrázolt. A nagy nedvesség daczára is a színek olyan épen és élénken fentartották magokat, mintha csak nem rég alkalmaztatott volna; de a levegő érintése által csak hamar elvesztették élénkségöket.

Ezen mélyedések egyikében számos szenesedett csont találtatott; részben még kiismerhető részletek, mint lapoczkaszarak, koponya darabok de fazék nélkül; míg a másokban, mely különösen szépen ki volt festve, a félig elégett embercsontok mellett cserép- s üveg-edénytöredékek, valamint egy kanóczos felirat nélküli lámpa részletei jöttek elő. Az egyes földszinnekek kövek szolgáltak alapul. A halom nyilván mesterségesen fölhányatott, mert földje különbözik a körülötte létező agyagos földrétegtől.

Ez volna megint az itteni sírok negyedik neme: boltozott és kifalazott sírkamrák, kifestett mélyedésökben az elégett test maradványai lévén eltakarítva, s felül földdel befödve.

A Zala balpartján Lövőtől éjszakra fekvő magaslatokon Hashágy felé ismét számos sírhalmot találni. Gyakran 5—6 áll egy vonalban és arányos távolságban egymástól. Magasságuk különböző, 4—6 lábnyi, átmérőjük 12—24, nagyrészt fákkal és bokrokkal vannak benöve. Ezek közül többet felásatott a volt fiumei kormányzó Kiss Pál (legalább gyanítom, hogy ötöt érti Sacken a gewesener Gouverneur von Fiume Herr v. Kisbar alatt); de ezen vizsgálat alkalmával nem jártak el rendszeresen, s azért a halmok sincsenek teljesen ki-fürkészve.

Az érintetlenül hagyottak közül három kiváló alakú felásatott, alul keresztül és felülről lefelé fúrva, úgy hogy a benne levő tárgyakra rá kellett volna találni, miután ezek rendszeren a közepe táján és széleken vannak. A két nagyobb kő nélküli mesterséges halomnak mutatkozott: három lábnyi mélységben egyes cserepek találtattak, csupán égetés nélkül napon szárított fekete homokos földből, valamint egy üveg hamvveder töredékei. Úgy látszik egyébiránt, hogy ezen töredékek is csak a földdel hordattak ide, miután gondos keresés után is mindössze 4—5 kis darabot lehetett csupán találni. Mélyebben szenesedett csontok, kövér fekete anyag: az elégett tetemek hamva, faszén, valamint rothadt fadarabok találtattak. Az utóbbi körülmény tanúsítja, hogy a holttetemek itt égettettek el s azután földdel befedettek. Ez a temetésnek

legegyszerűbb, valószínűleg a szegény embereknel használt módja.

A harmadik kisebb halomnak közepén ismét négy korszalakú vörösös agyagból égetett, keskeny talapzatú és széles nyakú edény találtatott. Ezek egészen telve voltak elégetett hullák maradványaival, melyek csontok nélkül, csupán az előbbi sírokban is már látott fekete kövér anyagból állottak, mi teljes elégetésre mutat. Minden fazéknál egykanóczos felirat nélküli egyszerű, szürke agyagú kis lámpa állott. Az edények csupán földre voltak helyezve, s rendesen keresztbe lévén állítva, nyakkal pedig egymás irányába fordítva, gyanítja a szerző, hogy ez egy családnak temetkezőhelye volt.

Igy a sírhalmok minden neméből egy vagy kettő felásatván, mindegyikben jelentékeny eltérések mutatkoztak. Sacken azt véli, hogy a többiek felásatása sem vezetne ennél bővebb eredményre. Mindamellet a bizonyosság végett érdekesnek tartja a további vizsgálatot, s erre nézve ajánlja a fenebb említett Kamler útmestert, mint a ki általa beavatta, elegendő képességgel és érdekeltséggel bír arra nézve, hogy az ásatásoknál kellőleg eljárjon s az eltérő eredményeket észrevegye.

Ambár pedig ezen vizsgálatoknál kevés nevezetesebb tárgy fedeztetett fel; mégis érdekes az itteni ősnépi különféle temetkezések módját megismerni. Kérdés azért, mily népeknek tulajdonítandók ezen sírok; vajjon a rómaiaknak, miután Augustus óta ők birták Pannoniát, vagy hogy a még előbb itt lakott pannoniai népségeknél.

Ismeretes, hogy hasonló sírok Németországon s nyilván Európa többi részeiben is mindenfelé előjönnek; valamint hogy későbbiek is az úgynevezett Hünenbett síroknál, melyekben csupán köfegyverek talátnak. De korábbiak is azon síroknál ismét, melyekben el nem égetett csontvázak és tetemek fekszenek. A celtákat, germánokat, illyr népségeket emeli ki különösen ezen tekintetben a szerző, hogy ezek égették el halottaikat sat. A temetés ezen módját még Klemmnek (Handbuch der germanischen Alterthumskunde) e tekintetben már elavult leírása nyomán háromféleképpen mondja. Ezek volnának: 1. csupán a földbe; 2. kölapokból készült kamrákba;

3. terméskőből épült boltozatos kamrákba való temetkezés.

A lövői síroknak az éjszaki és déli Németországban, valamint Illyriában és Horvátországban talált nem római sírokkal (mire Hermann Maslographiáját, Schulze, Reusch és Schneider régibb vizsgálatait, valamint Arneth Archaeologiai Analektáit idézi) rendkívüli hasonlatossága a szerzőnek bizonyosság arra, hogy ezen sírok nem a rómaiaktól, de a Pannoniát lakott Illyr népségtől származnak. (Lejebb mindamellett ismét ezen hely lakóit határozottabban a Plinius és Ptolomaeus által említett pannoniai Jászoknak mondja). Ehhez járulna az érmek teljes hiánya, melyek a római sírokban mindig előjönnek; mint a petronelli, Laita melletti brucki s más olaszországi sírok mutatják. A szürke ki nem égetett edények is, melyek csak szárított agyagból készültek, eltérnek a rómaiak jól kiégetett vörösös cserepeiktől. Ellenben feltűnő, hogy bennök kétségtelen római gyártmányok is mutatkoznak, mint lámpák római feliratokkal, üveg hamvvedrek, egyes fazekak, s a síralapnak római talajok szerinti kirakata. A szerző ezt úgy véli magyarázandónak, hogy a Lövő vidékén a Mura és Rába között lakott egyik legnevezetesebb pannoniai népség a Jászok (Jasi, Plinius Hist. Nat. III. 25. 28. *Ἰάσιοι* Ptolomaeusnál II. 12. 2.), az ügyesebb rómaiaktól, midőn ezek birtokukat elfoglalták, vettek edényeket, általok építettek, vagy csak tőlök tanulták el e mesterséget; e mellett saját régi szokásaiknál megmaradván sat. Ezt annál természetesebbnek véli a szerző itt, hol római colonia volt; mely nem abban állott, hogy az eredeti lakosok elűzettek volna, hanem csupán az erős római hadszállástól s egyes római gyarmatosok megtelepedésétől elkülönözve laktak; régi szokásaikat gyakorolták, míg a műveltebb és hatalmasabb római elemben felolvadtak.

Hogy a mai Szala-Lövő helyén római gyarmat vagy csak mansio állott, bizonyítják a helybéli leletek. Sok helyütt földalatti falak nyomaira akadni, melyek itt-ott kiállanak. Sok ház ezen elterjedt alapfalak köveiből épült. Különösen a helységnek éjszaki végén még mintegy 40 négyszögölnyi téren lehet ily alapfalakra akadni; melyek szögleteiknél fogva számo-

mosabb épületekre mutatnak. Ámbár ezen alapfalak már sok-helyütt kiásattak és köveik építési anyagul felszedettek. In-nét épült volna a szala egerszegi vármegyeház is. Mintegy kilencz esztendő előtt, épen ezen tér közepén igen nevezetes feliratos-kő is találtatott. A kőlap sárga-fehéres steier már-vány, 2 láb 10 hüvelyk magas, 2 láb és 4 hüvelyk széles; nyilván csak töredéke egy nagyobb kőnek; felül a vésett ke-ret egy részét lehet látni, melyben talán dombormű volt. (Hercules képét gyanítja Sacken). Ez alatt $4\frac{1}{2}$ hüvelknyi szé-lességben szőp levéldisztmény látható, a legjobb római ízlés-ben, lemez által a következő felirattól elválasztva:

M· AVRELIVS
ANT· IMP· D
HERCVLI
POSVIT

Mindkét felén egy ifjú rövid tunicában, s úgy látszik sipkával fején, botra támaszkodva. A lapos-dombormű rajza és kivitele igen jó, de meg van sérülve. Az írás a császár-kori hibátlanabb jellemű, de betűi nincsenek gonddal vésve.

Ezen emlékkövet tehát Marc Aurel császár maga sze-mélyesen állította volna Herculesnek. Másképp ha csak ide-jére vagy kormányára kellene a feliratot értenünk, úgy abla-tivusban volna a mondat szerkesztve. Sacken úgy vélekedik, hogy a császár akkor járt erre, midőn 178. Kr. után a Quá-dok felkelése miatt a hadakat vezérlendő erre Carnuntumba, (a mai Petronellbe) utazott, miután Olaszországból a Duná-hoz és Carnuntumba vezető út erre vitt és Lövön ment ke-resztül; s ekkor történhetett, hogy a császár itt mulatván, valamely alkalommal Hercules tiszteletére ezen emlékkövet emeltette. Hogy az előbb említett épületnyomok római ere-detűek, mutatják a nagy négyszögű jól kiégetett téglák, a mész- és téglatöredékekkel vegyített vakolat, az itt talált fazék-és tányércserepek terra sigillatából.

Sacken több helyütt ásott, de csak az említett nagy téglákból (tetradora) és termésköből épült falakra talált min-denütt. Azon érdekes körülmény jött elő azonban, hogy egyes széles falak, melyek az épületek külfalai lehettek, czövekekre, pilotákra voltak épülve, melyek még épen fenmaradtak; ezek

jóval vékonyabbak mint a jelenleg használatban levők, lefelé hegyesek és szuromokkal bevonva voltak, hogy a rothadásnak ellenálljanak. Továbbá boltozatok és talajok részletei mutatkoztak. Az utóbbiak felületén látszó kis de rendszeres benyomatokból azt lehetett következtetni, hogy mozaikkal voltak kirakva.

Lövön és vidékén ezen felül ásásoknál római érmek is találtattak. A legrégiebbek: Hadrián császárnak egy bronz-érme, harmadik consulatusa idejéből (121 és 138 K. u.) s Antoninus császárnak egy szép ezüst érme tribunatusa 24-dik évéből (161 K. u.). A későbbi császárok idejéből való a többi: Valerianus, Aurelianus, Constantinus I. Magnus, Constantinus II, Constantius.

Mindezen körülmények tehát arra mutatnának, hogy itt csakugyan római gyarmat volt. Nevére nézve is Sacken úgy véli, hogy már jelentékenysége mutató maradványainál fogva is, egyike azon nagyobb helyeknek lehetett, melyeknek a régi földírók nevét följegyezték. S igen helyesen onnét indul ki vizsgálatában, hogy Olaszországból Pannoniába errefele vezetett a főút Claudia Sabaria (Szombathely) mint egyik főhely felé: Aquileja, Aemona (Laibach), Claudia Celleja (Cilli), Poetovio (Pettau) helyeken át. Ezen az úton alakult számos helységek, állomások és mansiók közt Pettautól az Itinerarium Antonini szerint nevezeteseik:

Iter a Poetovione Carnunto M. (illia) P. (assum) CLXXIII.

Halicano	"	"	"	XXXI.
Salle	"	"	"	XXX.
Sabaria	"	"	"	XXXI.
Scarabantia	"	"	"	XXXIII.
Carnunto	"	"	"	XXXVIII.

Hogy Poetovio a mai Pettau, az az ott talált római emléknél fogva kétségtelen. Szintoly bizonyos, hogy Halicanum vagy Alicanum közel a Mura átmeneténél: *Mura-Szerdahely*; ezzel az Antonini Itinerarium kijelelt távolsága is, az egyenes vonalt véve megegyez. Azaz 31,000 passus = 24,190 bécsi öl = 6 mérföld és 109 öl.

Halicanumtól Salleig (vagy mint e helyet a Blandinianus és Longolianus codex Sellenek írja) az itinerarium szerinti

távolság 30,000 passus = $5\frac{3}{4}$ mérföld, tökéletesen megegyeznék a *Muraszerdahely* és *Szala-Lövő* közötti távolsággal; valamint a Salletól Sabariaig kijelölt: 31,000 passus = 6 mérföld, a *Lövő* és *Szombathely* közötti távolsággal megegyezik. Az Antonini Itinerarium szerint ekkép Lövő vagy Szalalövő helyén a római Salle hely volna keresendő. Ugyanczen eredményre vezet Ptolomaeus (Opus Geogr. II. 15, 4) adata, mely szerint a Dunától távolabb eső felsőpannoniai helységek közül legelől említetik Sala és pedig: *Σάλα·λη·γ' μς, δ.*, azaz 30° , $20'$ hosszúsági, 46° , $15'$ szélességi fok. Savaria ellenben 38° , $20'$ hosszúsági és 46° , $40'$ szélességi fokkal van jelelve. Mind a két helység tehát ugyanazon hosszúsági fok alatt fekszik, de Sala 25 percczel tovább délnek. Lövő fekvése azonban Szombathelytől délnek 24 percczel esik tovább, tehát csak egy percz különbség volna Ptolomaeusnál, mi tekintetbe sem jöhet a régiek kevésbbé határozott mértékei mellett. A Ravennai földíró jegyzetei szerint is (IV. 19) Salle, Lövő helyén volt.

Ettől eltérőleg más helyekkel is magyarázták Salle-t. Cluverius szerint Türkenfeld. Reichardnál (Orbis Antiquus) Szalabér. Közel jár Mannert (Geogr. d. Griechen u. Römer III. 763) és utána Muchar (Das römische Noricum I. 261), Lövőtől nyugotra helyezve. Megjegyzem e mellett, mit Saccken nem említ, hogy mások ismét, mint Schönwisner, Sale-t, Szalafejének (Antiqu. Hist. Sabar. 37), Lazius (Com. XII. 3.) és Schönleben, (Antiqu. Carnun. 7), valamint a névtelen Dissertatio de coloniis Romanorum in Pannonia (87 lap) Szalavárnak, Megisser pedig (Schönlebennél) a Klagenfurt melletti Zallfeldnek tartják; míg Bischof és Möhler végre (Vergl. Wört. der alt. Geogr. 887), éjszakra a mai Lövő (?) mellé helyezi, mi bizonyára a Mannert és Muchar szerinti Lövő lesz. (Lásd szinte Ipolyi Deákmonostori XIII. századi román-bazilika 42 lap).

Sala helynév előjön egy Szönyben Komárom mellett talált feliratos kövön is, melyet Kantancsich (Istri adcolae I. 397, CLXXXIX szám alatt) közöl. De ez a feliratban említett Thraciai legio vitézére vonatkozva, a Thraciában levő Sala volna.

361. Sacken megjegyzi még, hogy szalaegerszegi mérnöksegéd Schaffer tudósította ötét *Alsó-Lendva* közelében több év előtt kiszántott római feliratos sírkő felől, melynek oldalán két oszlop, rajta pedig három dombormű-tő volt látható, s hogy ott is a lövőihöz hasonló, mintegy harmincz sírhalom áll. A szerző valószínűnek tartja, hogy talán ott, a Lövőtől 5 1/2 mérföldnyi távolságra Muraszerdahely felé levő helyen állott Halicanum, hol ezen emlék találta ott; miután ezen helyzete az Antonini Itineriummal is megegyezik.

Az értekezéshez van mellékelve egy táblán a helyrajz, melyen a leirt sírhalmok s régiségek megjelölve vannak.

* * *

362. Arneth értekezik még a *Vaskapu melletti Traján-feliratról*.

„*Die Trajans-Inschrift in der Nähe des Eisernen-Thores.*“

A Duna melletti római uralom legnevezetesebb három emlékének tartja a szerző 1) a poletini, 2) az Ogradena átalellenében levő feliratokat, és 3) a római trajanoszlopon levő hidábrát.

Ezen feliratok irodalmunkban ugyan már ismeretesek, Grisellini (Temes. Banat I. 289, IV. és V. Tábla) leírásából és rajzaiból. De a szerző az Ogradena előtti, vagy Vaskapu feletti nevezetes emlékek — melyet itt egyedül tárgyal — hüvebb levételét eszközölvén, az iránti érdekes vizsgálatait s a sérült szövegnek általa megkísértett kiegészítését adja elő.

Elbeszéli hogy már 1833-ban igyekezett a Duna szabályozására kiküldött katonatisztek által a feliratnak lenyomat általi hű mását kieszközölni. Mi akkor nem sikerült. (Lásd erről Wiener Jahrbücher d. Literat. 1837. LXXX. 221). Ezt újra megkísérté herczeg Schwarzenberg és gróf Coronini tábornokok közbenjárásával, midőn is Rain hadnagy által az első két sor lenyomatát megkapta; de célt érnie csak újabban lehetett, midőn a kereskedelmi ministerium által a Dunának Vaskapunál szabályozására kiküldött mérnökök megbízatását kieszközölhette. Ezen megbízás abban állott: 1. hogy a felirat-

nak hű lenyomata eszközöltessék. ¹⁾ 2. Megvizsgálandó vajjon a felirat egyenesen a sziklába van-e vésve vagy pedig külön kölapra, mely a sziklába beillesztetett. S vajjon a győzelemistennők (vélném inkább geniusok), a delphineek s a szegély-ékitmények, valamint közepén a sas, csupán bevésve, vagy pedig domborúan kifaragva vannak-e? (Érti itt Arneth t. i. azon alakokat, melyek a Grisellini által f. idézett helyen kiadott rajzon láthatók). 3. Végre megvizsgáltatni kéri, vajjon a tábla alatt látható-e azon emberi alak, mely azt mintegy tartani látszik, mint az először Vésárhelyinek 1834. dec. 15.-kén készült „Trajanstafel am Serbischen Ufer bei dem Wassersturze Kozla, zwischen Berzasko und Svinicza“, mint Arneth mondja jeles tudósítása mellett E. tábla rajzán előjön; s vajjon az nem csupán a képzelet játéka-e? Grisellini rajzán

¹⁾ A feliratok hű másolatának eszközzésére nézve, közlöm itt azon, a régiségbuvároknak bizonyára igen hasznos s érdekes módszer leírását, melyet Arneth Seyffert tanár után itt közzé tesz; ki e módot a Gewerbeblatt für Sachsen 1842-diki folyama 431 lapján tanítja. E szerint fehér, közönséges, nem igen erős s enyvezetlen nyomtató-papírost kell szivacsosul megáztatni, úgy hogy puhává legyen; így ráboríttatik a lemásolandó felíratra vagy tárgyra, s erre puha ruhakefével mindaddig rá kell veregetni, míg a felirat vagy tárgy minden mélyedéseibe behatott. Ha ez alatt a papíros itt ott szakadoznék, úgy a szakadásokat befödő új papírosdarabok az előbbihez hasonló módon alkalmazandók. Az egészre ismét egy más réteg papírost kell csirizzel rá ragasztani és kefével mindaddig veregetni, míg az előbbihez teljesen oda tapadt. A mint megszáradt, úgy azonnal levehető és kész a lenyomat, mely oly hű, mint bármely gipsz-nyomat, s azon előnye van, hogy könnyebben kezelhető, miután össze lehet hajtani, nyomni, a nélkül, hogy a lenyomat eltörlődnék. Részemről is ezen eljárást tapasztalásból ajánlhatom. Több nehezen olvasható, kitöredezett betűjű harangfelíratot is sikerült így levennem. De e mellett azt tapasztaltam, hogy az enyvezett közönséges fehér, úgynevezett géppapíros, alkalmasabb akár az enyvezetlen nyomtató-, akár az erősebb vastagabb papírosnál. Ellenkezőleg tehát mint azt Arneth ajánlja. Beckmann tapasztalása szerint azonban ezen mód a nagyobb domborműalakok lemintázására nem alkalmas; igen természetesen, az anyag gyengeségénél fogva. Mindamellett ismétlem, hogy vésott vagy dombormű felíratok levételére ez egyike a leg-sikeresebb módoknak, mindazok közül, melyeket eddig megkísértettem, miért is régiségvizsgáló társaimnak figyelmébe ajánlom.

ugyanis ezen, a táblát mintegy emelő Atlasi érdekes alaknak, semmi nyoma.

Ezen vizsgálattal megbizott Beckmann építész megbízásában úgy járt el, hogy csupán csak az ép felíratot vehette le a fönt leírt módon; az alakokra nézve ez a természetes nehézségeknél fogva is nem volt alkalmazható; de a hol lehetett gypsz lenyomatok vétettek. E szerint a táblát viselő alak, valamint a többi ékitmény s alakzat a sziklából vannak domborúan kifaragva, míg a betűk a sziklába vannak bevésve, s rajtok a vörös szín nyomai mutatkoznak, melylyel befestve volt. A kitöredezett szavak vagy betűk részletei, melyeket a lenyomaton nem lehet látni, rajz által jelöltettek meg.

Ezen, mint az adatokból látni, a legnagyobb pontossággal és mérték szerint készült másolat a felíratot mostani állapotában így tünteti elő:

IMP § CAESAR § DIVI § NERVAE § F
 NERVATRAIANVS AVG GERM
 PONTIF § MAXIMVS TRIB POT III
 PATER § PATRIAE COS III
 MONT !! L !! § AN BVS
 SVP AT E

Mit Arneth ekkép egészít ki és olvas:

Imperator Caesar Divi Nervae Filius
 Nerva Trajanus Augustus Germanicus
 Pontifex Maximus Tribunitiae Potestatis Quartum
 Pater Patriae Consul Quartum
 Montis et Fluvii Anfractibus
 Superatis Viam Patefecit

Valóban ha az utolsó sorok jól vannak kiegészítve, a minthogy Arneth véleményezése szerint valószínű, úgy a mily egyszerű oly Rómához méltó nagyszerű felírat.

Arneth a hiányszónak általa adott pótlását egyenkint adatolja a betű-nyomok és helyek szerint, támogatva a római classikusokból idézett helyekkel, és a felírat helyének Vásárhelyi előbb idézett, valamint Dornernak (Das Banat. Pressburg. 1839. 108 lap) leírásával, mely szerint a felírat ezen értelme a helyre tökéletesen rá illik.

Vége a felírat története tárgyalatik, a mint az először

is 300 év előtt már Lazius által közöltetett, azután pedig Marsigli, Caryophilus, Grisellini, Számosi (Zamosius), Eckkel, Magdeburg, Vásárhelyi, Neigebaur s az Augsb. Allgemeine Zeitung említék. Ezek közül nevezetesen már a második: Caryophilus 1737-ben. De Thermis Herculanais kiadott munkájában, legteljesebben közölte s Arneth magyarázatához legközelebb járt. Míg a későbbiek mind hiányosabban közlik, a leghiányosabban pedig legújabban az Augsb. Allgemeine Zeitung. Valamennyi eltér pedig egymástól még az emlék helyére és minőségére nézve is.

Az értekezéshez mellékelt táblán az emléknek hű és szép rajza látható könyomatban, valamint a felirat másolata is, Arnethnak külön színnel benne kijelölt pótlásaival. A rajz szerint a sziklába vésett felirattáblát diszitmény szegélyzet, rózsákkal, közepén sassal, levélfüzérrel, horony-, henger- és lemeztagozással futja körül, mintegy keretét képezve. A táblának háromszögüleg kinyúló két oldalszélét szárnyas lebegő nemtők mintegy tartják; épen úgy a tábla alatt az Atlasi alak lábaival szilárd állásba terpeszkedve, kezeivel és fejével a táblát emeli. Felül két apró delphin csavarodik a tábla oldalai felé. Az egész a mily izletesen, oly nagyszerűen van gondolva, a mint t. i. a Dunából kiálló meredek oldalsziklába van bevésve. Ezen sziklának Arnethnál elmaradt rajzát Grisellini f. idézett képén látjuk.

* * *

Megemlítendő végre ezen Évkönyv hivatalos része:

Bericht über die Wirksamkeit der k. k. Centralcomission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale in den Jahren 1853, 1854 und 1855.

Benne a hazánkat érdeklő hivatalos jelentések és tudósítások a felebb tüzetesen tárgyalt emlékeken kívül, még a következő tárgyakról szólnak.

363. Vajda-Hunyad váráról, mely 1854-ben elégett és pusztulásnak hagyatott, emlittetik Lorény J. conservatornak beküldött tudósítása. (17.)

364. Ószőnyön és

385. Füzitőn talált római sarkophagokról rajzokat ¹⁾,
valamint

366. Csákvári kolostorról,

367. Adony mellett Fehérvármegyében létezett római
gyarmatról,

368. Mosony vármegyében (hol? nem mondatik) ta-
lált domborművekről,

369. Zala és

370. Esztergom vármegyékben (hol?) talált régisé-
gekről,

371. Szalavárott kiásott épületkövekről,

372. Szalaapáti mellett talált érmekről,

373. Rédicsen Alsólendva mellett,

374. Baksa és

375. Barabás mellett felfedezett római sírokról,

376. Lendván talált római aranyérmeokről (361) szóló
tudósításokat Menapace országos építészeti igazgató küldött
be. Ugyan ő a

377. Zsámbéki egyháznak rajzát és leírását előter-
jesztette.

Hasonlón megemlíttetik csupán, hogy a Magyarországon
1853—1854-ben történt javításoknak áttekintését, valamint
számos építészeti emlékek leírását és rajzát, ugyancsak Me-
napace budai, Liedemann temesvári, Leutmesser szebeni épí-
tészeti igazgatók beküldötték.

378. Tereházi római régiségek leírása Dr. Haas con-
servator által,

379. Kapvár várromról és

380. Talavárnál lévő római emlékkövekről szóló ér-
tesítés gróf Keglevich János conservator által,

381. Besztercebányai egyház szárnyoltárának,
valamint az

382. Óhegyi egyház szentségházának leírása Dr. Zip-
ser által,

¹⁾ Nyilván nyomtatási hiba: Füzítő az Évkönyvben. Füzítő
Komárom vármegyében volna, a római Asoum Kotanchich szerint 111.
Lásd Fényest is: Komárom vármegye 161.

383. Verseczi várromnak és

384. Csákovai toronynak leírása Bonnaz conservatortól,

385. Haviczi (Hóbicza) ásatásokról Erdélyben Mökesch conservatortól (23.) és

386. Bánffy-Hunyady valamint

387. Zutori ásatásokról szóló értesítések Kővári László conservator által küldettek bé. (186.)

388. Óbudai hajógyár helyén felfedezett római építmények felvételére a középponti bizottmány Menapace építészeti igazgatónak költséget rendelt, valamint azok megőrzése iránt is intézkedett. Az itt talált római caldariumról, már felebb (357 sz. alatt) volt szó. Hasonlón Óbudáról Dr. Haas conservator által értesül a bizottmány, hogy ottani nevezetes római maradványok valamely új ház építésénél a birtokos indolentiája által erőszakosan összeromboltattak. E végett a hatóságokhoz rendelet intéztetett. Ugyancsak az óbudai úgynevezett praefecturatusi és tisztartói épületbe helyezett római feliratos köveknek és véseteknek ismertetése beküldetett. (357.)

Egész általánosságban említi ezenfölül az évkönyv, hogy Müller, Mökesch és Cipariu erdélyi conservatorok közül a két előbbi — kerületeik építészeti emlékeinek, míg az utóbbi viaszos tábláknak leírását adták.

Ámbár pedig ezen jelentéseket, mintadtuk, csupán egyszerűn névleg felemlítve találjuk, a nélkül hogy a tárgyról bővebben értesülnénk a középponti-bizottmány kiadásai által, miután a közzétételre úgy látszik kevésbé alkalmasak lehettek, mindamellet még is ezen tudósítások s az ezekhez olykor mellékelt felvételek és rajzok a középponti-bizottmány levéltárában őriztetvén, az által is jó szolgálatot véltem tenni Magyar Régészeti Repertoriumunknak, ha ezekre már csak a tárgy teljessége végett is utalok.

Hogy egyébiránt Régészeti Leltárunknak mindjárt az első szakmunka tárgyalásával jó alapot vetettünk, mutatja egyiránt a tárgyak érdekessége, mint tetemes folyószáma.

(Folytatása következik.)